

БЮЛЕТЕНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ

8306
—
92

НАЧА СЪБМО
"МАТЕ МАТЕ" 3
ЛЕЧОВА

Емил Белит

СТЕПА СТЕПАНОВИЧ

2

22

631

ЧИТАЛАЦ

Бернхейм

92

Заниманье

Света Степановъ

Адреса

Geography

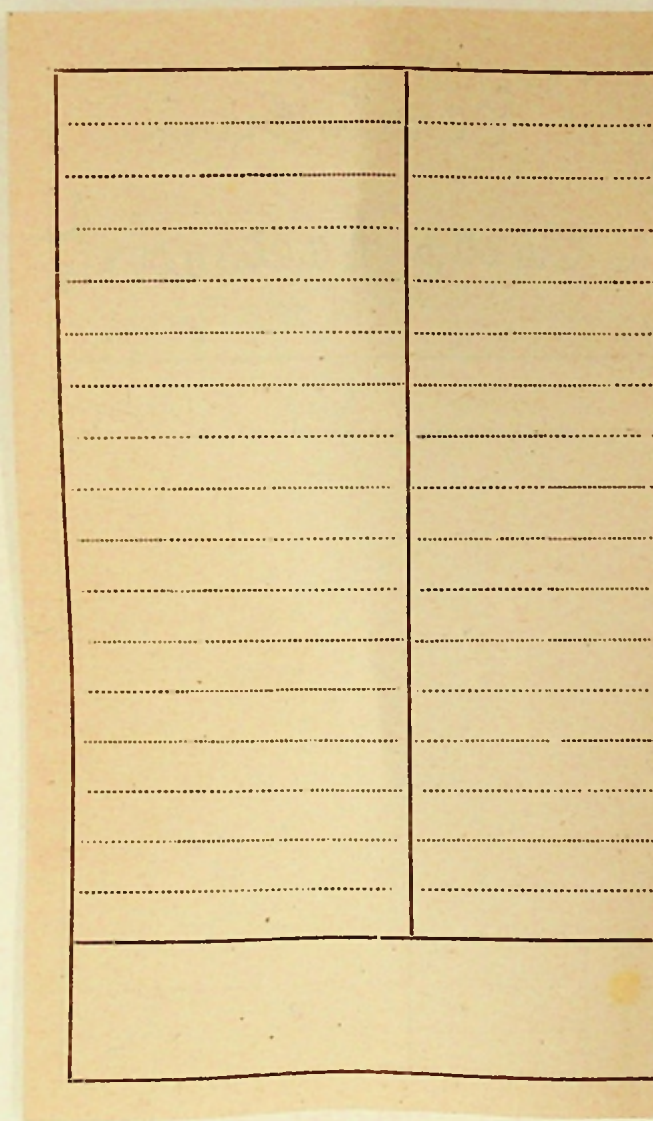
Сигнатура
книге

Датум
връщаня

Сигнатура
књиге

Датум
враћања

[illegible]

631
ЧУВАЈТЕ КЊИГУ!

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСНОВАЦ

Штамперија „ДОМ“, Грачаничка ул. бр. 14
Корице илустровао „Облик“

БИОГРАФИЈЕ
ЗНАМЕНИТИХ ЉУДИ
ОСНИВАЧ: СТ. СТАНОЈЕВИЋ

СТЕПА СТЕПАНОВИЋ

НАПИСАО
ЕМИЛО БЕЛИЋ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
УЛА ПЕСНОВЦА

Бр. 8306

Струка 92

ИЗДАЊЕ
ЈУГО-ИСТОК
БЕОГРАД

SHAMSHITIX AYAN
OCHIRBATI TULGAT
JURATON

ETERN CTEIAHOBNE

EMPIO BEVE
HARDGAD

THE BANK OF INDIA
MUMBAI

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСНОВЦА

Бр. 5377

Одељење С Сгрупа Х

LIBRARY OF THE
AMERICAN ANTHROLOGICAL
INSTITUTE
NEW YORK
1955
— 100 —

Порекло и детињство

Право порекло војводе Степановића није могуће данас тачно утврдити, пошто никаквих писаних докумената, на основу којих би се са сигурношћу могло нешто рећи, није могуће наћи. Постоје два предања. По једном, у породици Војводиној најстарији чланови причају да се у породици још од пре два века преноси са колена на колена, да се у село Кумодраж доселила породица, која се онда звала Живановићи, из Херцеговине или Лике. На истом месту где и данас још постоји нова кућа Војводине породице, они су подигли кућицу и неколико стаја и крчећи велику и стару шуму постепено стварали „имање“, које су доцније увећали и на њему и са њега живели. Хранећи се у главном од својих пољопривредних и сточарских производа, сви су они живели као сељаци, и све до деда Војводиног, који се звао Степан и по коме је доцније породица добила име Степановића, ни за једног ништа тачно не знају.

По другом предању, које је много вероватније, а и типу данашњих Степановића много више одговара, преци Војводини доселили су се у Кумодраж из околине Лесковца, а можда и Пирота.

Најстарији брат Војводин деда Јова каже да се у „овај крај“ доселио још њихов чукундед. Кад се зна да је дед њихов учествовао у ратовима „уз Карађорђа“, дакле почетком XIX столећа, онда је могуће да се њихов чукундеда доселио пре два столећа, што би одговарало оном предању о постојању породице у Кумодражу од пре два века.

Име Степановићи породица Војводина носи по деду Војводину Степану, који је, изгледа, био човек нарочитих способности „врло строг и богобојажљив“, скроман и штедљив, радан и умешан, тако да је цело село, које је онда било „још врло малено“ водио за собом и био му глава и заступник. Изгледа да је тај дед знатно увећао породични иметак и да је тражио од свих чланова задруге с једне стране најинтензивнији рад, а с друге највећу послушност. Двапут се женио и имао из првога брака доста деце, но сва деца и жена помрли су му од колере.

Кад је избила зараза колере, Степан је са женом и децом „пошао у бежанију“, т. ј. хтео је да побегне из села ка Београду. И на путу код Мађарског гробља умре му једно дете, а за њим у току дана и остала деца и жена. Ту где су помрли Степан их сахрани (то је онда било пусто поље — ничије) и доцније огради. И од тога доба то је гробље породице Степановића. И данас још у Кумодражу ван села и нешто испод друма, који из Београда преко Торлака води Гроцкој, постоји мало гробље, делом ограђено жицом а делом разграђено, са неколико поцрнелих каменова без икаквих натписа, једно десетак каменова са већ поквареним натписима из времена од 1876 до 1885 године и једно двадесетак каменова са очуваним

натписима из новијег доба. Цело гробље зарасло је у коров и траву са једном бресквом на најновијем гробу и једном шљизом у средини и пуно багремовог шикарја свуда без реда. То је гробље породице Степановића, а они поцрнели каменови су гробови деце и жене Војводиног деда, који су одвојени од општег сеоског гробља. Није се могло тачно да утврди зашто су одвојени само ти гробови породице Степановића. По једној причи деда Степа био је човек своје ћуди и није хтео да сахрани своје заједно са осталим умрлим од колере, изгледа због тога што га нису хтели да послушају кад им је говорио како да се чувају и сачувају од колере, већ су живели и за време заразе као и пре ње, па се за то толико разљутио да је чак и мртве одвојио. По другима, он је хтео да одвоји своје од осталих да га село не би гледало кад обилази своје мртве, а „био је могућ па је купио своје гробље“.

Но највероватније је, као што и Војводине кћери мисле, да је Степан као и бистар и увиђаван човек, из хигијенских разлога сахранио своје мртве ту на месту где су помрли, да не би заразу ширио даље. И данас је то гробље породице Степановића, у њему су сахрањени и отац и мати Војводини и сва остала чељад до последњег, Бранка, унука Војводина, сахрањеног 1936 године.

Најстарији брат Војводин Јован у 1911 години морао је судским путем да уђе у посед тога гробља, пошто су му сопственици тога земљишта (породица Матић из Кумодража) оспоравали право сопствености. „Ја сам хтео да попустим, прича деда Јова, и да пренесем наше мртве на опште сеоско гробље, али ми Степан није дао повластицу“.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСНОВАЦ

„Немој попуштати, то је гробље већ скоро 60 година наше и ти имаш право да остане твоје, о том ће гробљу историја писати, — и тако сам ја онда терао и парницу добио“.

Из другог брака Степановог, отац Војводин Иван био је други син. Отац Војводин Иван, рођен око 1810 године, по причању Војводине браће „био је сушта слика и прилика“ деда Степана, како по спољашности, тако и по карактеру и темпераменту. За њега се прича да је био човек способан за све. Волео је политику и радио за ондашње либерале. Иначе уман и радан, само прек и прзница. Кад се наљути „умео је по читаве дане да ћути, намрштен да ради свој посао и да никога нити гледа нити слуша“. Сви покушаји чланова породице да га из тог стања „ћутања“ изведу и расположе били су узалудни, јер „то га је само дражило“. Иначе кажу да је био чак „човек мека срца“, доброћудан и врло пријатан у друштву, добар певач и „умешан са сваким“.

Оженио се Радојком, ћерком Николе Николића из Рушња (срез врачарски, округ београдски) 1846 године и са њом имао три сина, Јована (1848) Марка (1852) и Степана (1856), и две кћери Живанку (1854) и Марију (1862). Данас (1938) су још живи Јован, Марко и Марија. Кад се зна да је у нашем народу обичај да се најстаријем сину да очево име, изгледа мало чудно зашто је Војвода као најмлађи и трећи син тек добио дедино име. Није се могло да утврди ни то, јер и ту, као уосталом у свима стварима, нико није умео да да позитивне податке, већ само да изнесе своје мишљење. Тако, док једни кажу да није кум хтео најстаријем да да очево име, други кажу да отац то није хтео,

јер је, кажу, веровао да неће имати његове особине итд. Но највероватније је да је и оцу и куму било стало до тога да „послушају, жене“ које су гатале и нашле „да тек трећи може добити очево име, ако хоће да су му сва три жива“.

Мати Војводина, Радојка, била је из добре домаћинске куће Николића из Рушња. Кажу да је била ретка жена, скромна, мирна, питома нарави и доброг срца; она је била душа целе куће и једино је још она имала каквог таквог утицаја на строгог и ауторитативног мужа. Врло вредна, уредна и тачна, она је лично радила сав домаћи посао све до својих старих дана, а врло често, како је то обичај у нашим селима „радила је ба-рабар са мушкима у пољу“.

Отац Војводин Иван имао је два брата, Милована и Ивка. Оба су била ожењена и оставивши по двоје деце рано умрла. Све то четворо деце отхранила је и извела на пут мати Војводина Радојка. На Војводу је имала великог утицаја, он је био њено мезимче и узданица, на њега је пренела своју уредност и тачност, побожност и добростичност. Војвода ју је волео истинском синовљом љубављу и до краја радо је се сећао и поштовао. Често, већ кад је био стар и у највишем чину, могао га је човек чути да прича о својој мајци, величајући уз то материнство и утицај мајке на децу.

Војвода Степан родио се 28 фебруара 1856. Једном у разговору са својим старим пријатељем Војвода шалећи се рекао је: „Ето ти моје среће, да сам се нешто место 28 родио 29 фебруара сада бих имао свега 15 година, а не, 60 колико их имам“. Кад му је пријатељ рекао „Ко зна да ли

је тада била преступна година“, Војвода му је одговорио: „Ето и то би знао и не би сада морао да мислиш и када је већ била преступна година могао сам баш и ја преступити тај дан“.

Кад се родио био је „прилично мали и мршав“, каже његов брат, а Војвода је причао својој деци: „Још као мали био сам велика љутица. Кад би ме мати упртила на леђа и носила на њиву, ја бих се толико драо и ударао ногама у пртачи, да би ми ноге биле све кржаве од трња док би стигли на њиву. Мати није имала времена да се око мене и мојих ногу бави, већ би ме тако оставила и ране би пролазиле од себе“. Да ли је заиста још тако мали био „љутица“ као што је Војвода причао, или је то његово копрцање по материној пртачи било знак чега другог, тешко је данас рећи, тек по многим ситним причама из тог најранијег његовог детињства рекао бих да је то било све друго пре него баш „љутица“, јер га је мати често остављала код куће кад је одлазила у поље, сама са јетрвом, а да је био љутица то, сигурно, мати као што је његова била, не би чинила, ако ни због чега другог а оно што би се бојала да му се што због те његове особине не деси.

Из тога доба је и прича да су малог Степана често задајале циганке, које би пролазиле путем поред његове куће. Кад је још био у колевици „кад би мати отишла у поље и оставила малог Степана са јетрвом, коју је Војвода много волео и које се радо сећао до смрти, стрина би довикнула коју циганку која би туда случајно наишла, да подоји њена синовца, што би ова и чинила“.

„Покојни је отац имао неку чудну и необјашњиву љубав према циганима чергарима, њиховим чергама и њиховој голишавој деци. Кад је био у Ваљеву као командант, прича његова старија кћи, па би ишли ван вароши, заустављао би се и с великим интересовањем и неком врстом нежности, посматрао циганске черге поред пута и голишаве трбушате мале циганчиће. Њега је занимао њихов живот, пратио би њихове покрете са великом пажњом и слушао њихова циганска пренемагања да им удели који маријаш“.

„То ми је ваљда остало у крви од циганског млека“, говорио би им у шали Војвода, јер је и њему била добро позната напред наведена прича о циганским дојењима.

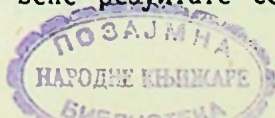
Као и сва сеоска деца, када је мало поодрастао Степан је морао привређивати и слали су га да чува говеда. Иако му је било тек шест година, био је кочоперан, ма да доста мали. Читаву годину дана он је редовно истеривао говеда и са мало сланине или сира и са парчетом проје у торбици и великим штапом у рукама, по цео дан до сутона чувао говеда на пашњаку недалеко од села. Међу говедима био је и један млад и страшно цандрљив бик. И једног дана, да ли без разлога, или што га је мали чувар дирао, бик се разгоропади, јурне на Степана, закачи га рогом те му распори трбух. Деца јавише кући те малог Степана пренеше кући и његова стрина „огорела је иглу и свиленим концем зашила рану и за десетак дана је оздравио“. Кажу да је од тог доба мали Степан постао врло неповерљив према говедима и да је често чувајући стоку одмицао се подалеко и седећи зурио у даљину, — Београд премишља-

јући нешто, што никад својим друговима — чобанчићима није причао. Исто тако веле, да је од тог доба много мање учествовао у играма, сем у игри „бацања клиса“ коју је нарочито волео и у њој био прилично вешт, и један међу најбољима међу друговима.

Школовање

Кад је напунио седам година, по ондашњем обичају на селу* да се из задруге један да у школу да се изучи писмености, родитељи, једно због слабости а друго због његова несташлука, одлучише да пошаљу у школу Степана, али његов брат, деда Марко, прича да питање школе није била тако мала ствар, јер је и он желео у школу по сваку цену, док су родитељи наваљивали да Степан „изучи књигу“. Како Марко није попуштао, отац најзад пристане да се њих двоје мере на штап. Срећа послужи млађег брата, те тако Степа добије и старији брат најзад пусти. (Мерење на штап састојало се у том што је отац пружио свој штап, а њих двоје су наизменично обухватајући штап шаком ишли до врха и ко буде последњи тај добије).

Основну школу Степа је учио у самом селу Кумодражу код сеоског ћате, коме су за труд плаћали два дуката на годину. Интересантна је ствар, да је Војвода доцније, — иако се не само није стидео својим сеоским пореклом већ поносио и често говорио да су „сељачићи далеко способнији за науку, него мекушни варошани и да, бар код нас, дају у животу веће резултате сеоска

него варошка деца“ — у два картона личних односа, до којих се могло доћи, својом руком написао да је основну школу учио у Београду а не у Кумодражу. Међутим браћа наводе као што је горе речено и још причају да је као ђак био доста добар, ма да не баш много вредан. Међутим, изгледа да је дечак, поред свега тога што је био врло несташан, волео школу и да је био вредан ђак и у то прво време школовања. Када је први пут пошао у школу, по обичају у нашим селима, стрина му умеси погачу и кад је видела да се са торбицом о рамену први пут враћа из школе, она насред собе на сто намести топлу погачу и на њу стави комад сира. Све жене које су биле код куће повуку се у један угао и посматрају шта ће мали Степан учинити кад из школе дође кући. Ако се пре свега маши за погачу, знак је да неће бити добар ђак, а ако прво смакне торбицу с леђа и погледа своју таблицу и буквар онда ће бити добар ђак. „И, прича Војводина кћи, иако га је стрина упитала да ли је гладан, мали Степан прво је из торбице извадио свој буквар и таблицу, свршио задатак па тек онда узео погачу. „Е овај ће далеко дотерати“, кажу, рекла је стрина љубећи малог Степана“. Свакако нестручан учитељ као што је морао бити сеоски ћата, ма како он био „добро писмен“ и „учеван“ (није могао малом Степи дати оно што би добио да је учио школу у Београду. Изгледа да је учитељу његовом било главно да га научи писмености и да је зато настојао да „лепо и читко“ пише. Ко год је познавао Војводу, или је кадгод видео његове писмене саставе, лако ће се уверити да је Војвода), до краја живота, имао рукопис отприлике онакав

какав имају деца при свршетку основне школе — крупан и врло читак рукопис, којим се могло писати само веома споро. Они који су служили под његовом командом знају и данас још, колико је дуго трајало док је Војвода својим рукописом, нарочито својим „цифрастим С“, потписао пошту.

С Прича се да је Степанова жеља била да иде у учитељску школу и да постане свештеник, али да отац није хтео ни да чује за то, те је због тога дошло и до батина. Кажу да је чак и много доцније још волео да буде поп. За четири године он је у Кумодражу свршио основну школу. Испите за прелаз из једне у следећу годину кажу да је полагао у Београду у Палилулској основној школи. Можда је то и био разлог што је Војвода наводио да је свршио основну школу у Београду.

Кад је свршио основну школу, свом душом желео је да продужи школовање у Београду и то или да сврши учитељску школу или богословију. Отац у почетку уопште није хтео да га даље школује, а и браћа су се изгледа томе опирала, али „помогнут од мајке и женскиња у кући“ Степа је некако успео да сломије оца да га „само пусти у Београд, па ће се он мучити и школу свршити“. Но иако је пристао да га даље школује, никако није пристао да му син буде поп, па ни учитељ. И он је морао дати реч да ће оца послушати.

Тако је отац довео Степу у Београд и, као и сва друга сељачка деца тадањег доба, и Степа је послуживао и тако се издржавао. Дужност тих сељачиња била је да раде све кућевне послове у кући домаћина код којих су послуживали, а специјално да доносе са београдских чесама воду.

Како је за ондашњи Београд био мали број че-сама и са мало воде, то је питање воде било врло важно а дангубно, јер се понекад морало чекати и по више сати на ред, те су многе куће у Београду држале нарочите момке за воду. Међутим ученици средњих школа, поглавито из нижих разреда, који су били сиромашног стања, а нарочито они који су са села долазили у Београд да уче школу, радо су послуживали, т.ј. за стан и храну примали службу код богатијих људи. Врло је велики број наших значајних људи који су се на тај начин школовали и доспели до највиших положаја и части у земљи. Код ондашњег патријархалног начина живота у нас, ти су дечади живели у кућама Београђана мање-више као и „господска“ деца, т.ј. живели у заједници са свима осталим члановима породице, често јели за истим столом, спавали у соби са мушкарцима домаћинским итд., само што су они имали дужности које остала деца нису имала: да помажу домаћицама у послу, при прању судова, да раде грубе послове, цепају и доносе из подрума или из шупе дрва итд., а нарочито да доносе воду. Ретке су куће биле које су такву децу сматрале и третирале као неку врсту ниже служинчади, ма да их је било и таквих.

Степа је послуживао код директора гимназије Ђорђа Малетића и тако се издржавао. Код Малетића, који није имао деце, он је био врло добро смештен и храњен и имао је доста времена да се спрема и учи. „Гимназија је тада била у капетан-Мишином здању, како се у оно време звао данашњи Стари универзитет, прича инжињер Милутин Божић, школски друг и онда сусед

војводе Степе, потомак једне од најугледнијих породица из времена Карађорђа и Милоша. Војвода Степа је, као и сва друга сељачка деца, послуживао, и то код директора гимназије. Али онда господска деца нису правила разлику између себе и својих сиромашних школских другова и често би ми са Степом заједно ишли на чесму по воду, која је била код Саборне цркве, друштва ради, јер смо ми имали ко ће нам воде донети. Гимназија је онда трајала шест година. Између професора и ђака било је много пажње. А и имали смо добре и спремне људе. Професори су били Јован Ђаја, Светислав Вуловић, Милош Зечевић и др. Француски нам је предавао прави француз, Остоја по имену. Дошао је из Француске и саживео се код нас. Математику нам је предавао Брка (Магазиновић), онда чувени математичар, али његовог се имена не могу да сетим.

Војвода Степа је био вредан и марљив ђак. Био је добар друг. Сви смо га ценили и поштовали. Не бих вам могао рећи у чему се одликовао. Све је добро учио, све је предмете радио марљиво, као сваки наш човек који се с муком школује. Није се издвајао од другова, нити је бежао од друштва. Ја сам после другог разреда гимназије отишао у Реалку, јер ми је била жеља да постанем инжињер, што је и било, али сам с војводом Степом сачувао везе до краја живота, па Вам могу рећи да ми се налазио у невољи кад ми је шта затребало; да своје другове није заборавио и кад је бивао и на највишим положајима, него је био предусретљив и увиђаван и увек остао достојан поштовања, као што је био док је у школи с нама био“.

У времену од 1870 до 1874 године Степа је учио гимназију. У првом разреду био је иза својих другова, па је морао марљиво да ради да би их достигао. Професори су га радо гледали и ишли су му на руку упућујући га и дајући му књиге и савете. Он лично био је прилично стидљив а поносит, те му је било стало да што пре стигне своје другове. Они пак, другови, нису се према њему понашали друкче него према осталима, али Степа, осетљив и пргав, све је нешто зазирао и никако није могао да се прве године спријатељи са својим друговима. Тек после две три године он је увидео да су му другови и искрени и одани, и онда је и он угушио своје неповерење и постао добар друг и искрен пријатељ готово са свима друговима. Због тога му је та прва година гимназиског школовања била и тешка и непријатна у толикој мери да је, кад се завршио школски распуст, молио оца да остане у селу. Отац му то није допустио говорећи му: „Зар ја дао толике паре за твоју школу, а ти сад нећеш да идеш“, али је Степан био одлучан. На срећу некако баш тада дошао је у Кумодраж директор Малетић и убедио Степана да треба да иде у школу и одмах га и повео собом у Београд.

Први је разред свршио са добрим успехом, а већ други и остале са врло добрим. Као ђак није се много истицао, али зато није никад имао слабу оцену. Све је предмете добро учио и марљиво је радио. Највише је волео историју, вероватно због професора Милоша Зечевића, који је лепо и занимљиво предавао, а и зато што му је тај предмет „ишао од руке“. Математику је волео и много радио, али му је она била као предмет најтежа и много се око ње мучио.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
СРПСКЕ ДОМАШНОСТИ
ДРЕВНИ ОДНОС
Сваке године проводио је годишњи одмор у селу. И када би почетком јула дошао у село, првих неколико дана проводио је по цео дан у пољу обилазећи сваки део великог имања, које је тада породица већ имала. Радовао се, као птица која из кавеза излети, и није могао да се нажива слободе и простора. Са вршњацима у селу проводио је све време у игри и приповедању. Не једанпут многи његов друг добио је грдњу због њега, кад би због његове игре или приповетке заборавили на стоку и она отишла у потрицу. Није се много бунио када би му отац наредио, после неколико дана одмора и игре, да ради заједно са старијом браћом. Кажу да је тада радо увече пред кућом приповедао својим укућанима шта је доживео и видео у Београду и да му је причање било занимљиво, јер је умео лепо да прича, уносећи у своје приповетке много хумора и запажања. Веома је хвалио директора Малетића и његову госпођу и говорио како га пазе и чувају као рођеног сина.

Као ђак који је послуживао, он је увек био веома вредан и пажљив. Сем у школу и на чесму, никуда није ишао. „Кад би посвршавао кућевне послове и научио своје „лекције“, причала је госпођа Карановић, изашао би пред кућу и стојећи посматрао свет који је пролазио, удубљен у мисли вртећи прсте. Био је вредан и није се ни с ким нарочито дружио. Скромно одевен и обувен, врло се чисто носио и пазио на своје држање. Учтив и услужан, био је добро дете, и госпођа и господин Малетић лепо су га пазили и ценили“.

Војничка служба

Кад се и зашто одједном Степан решио да напусти школу и ступи у ондашњу Артилериску школу, данашњу Војну академију, није се могло утврдити. Никакве нарочите склоности за војску и војни позив није раније показивао. Највероватније је да му је био досадио тегобан ђачки живот који је дотле проводио, а није искључено да је разлог био и тај што је идеја народног ослобођења од Турака тада већ била увелико сазрели и што се у том смислу пропаганда водила нарочито међу омладином. Позитивно је да непосредно пред ступање у Артилериску школу, 1874 године, кад је проводио годишњи одмор у селу, о томе у кући није било разговора. Кад је требало да ступи у последњи, шести разред гимназије, Степан је однео своја документа у Артилериску школу и био примљен за питомца. И тако са свршених пет разреда гимназије, у доба када су се његови другови опредељивали за позиве у животу, он се дефинитивно одлучио за војску и 12 септембра 1874 године ступио са XI класом у Артилериску школу.

Пријем у школу био је по конкурс, и за ступање тражило се да је кандидат свршио најмање

пет разреда гимназије и да положи пријемни испит пре ступања. Испита су били ослобођени кандидати који су скроз врло добро или одлично свршили пет и више разреда гимназије или реалке. Степан је свршио пети разред гимназије скроз врло добро и био је ослобођен пријемног испита. У XI класу примљено је свега 24 питомца, од којих је већина била ослобођена пријемног испита.

Интересантно је да је у класи било много артилериско-техничких официра. Од 23 свршених питомаца у класи је било 9 артилериских, од којих шест артилериско-техничких официра. Степан је био пешадиски официр, један од 9 колико их је било свега у класи. Поред Степановића у тој су се класи истицали као пешаци Живојин Мишић, (доцније војвода), Михајло Живковић, Ђорђе Манојловић (ђенерал) и Михајло Пачић (пуковник) који су у миру и у ратовима командовали вишим јединицама. Четири класна друга ове класе били су министри војни, међу којима и војвода Степановић.

У Артилериској школи, која је трајала 4 године, Степан је слушао равно тридесет предмета, који су били распоређени на четири године. У првој години слушао је алгебру, науку о оружју — артилерију, војну статистику, општу историју, науку хришћанску, француски језик, немачки језик, цртање и краснопис, правила пешачке службе, правила артилериске службе, правила коњичке службе, пољску, логорну и гарнизону службу и гимнастику, борење и пливање. У другој години алгебру, пољску фортификацију, артилерију, тактику, географију, општу историју, науку хришћанску, језике, цртање и краснопис, правила артилериске, пионирске и понтонирске службе и ги-

мнастику, борење и пливање. Трећу и четврту годину Степан је свршио на допунском курсу после ратова 1876—78 године, и то вишу алгебру, нацртну геометрију, геодезију, механику, физику, хемију, сталну фортификацију, тактику, стратегију, ђенералштабну службу, администрацију, науку о земљишту са крокирањем, хипологију, језике и гимнастику, борење и пливање. Сем тога практично је рађено: пешадиски егзерцир (сваког дана у 1 и 2 години), артилериска служба (вожење и гађање) и јахање. Професори су били ђенерал Стеван Здравковић за математику, ђенерал Јован Анђелковић за стратегију и историју ратова, ђенерал Димитрије Ђурић за тактику и ђенералштабне послове, ђенерал Петар Топаловић за историју ратне вештине, ђенерал Јован Петровић за ђенералштабну службу и стратегију, ђенерал Димитрије Цинцар-Марковић за историју ратне вештине, ђенерал Кока Миловановић за артилерију, пуковник Јован Дамјановић за администрацију, деловодство и статистику, ђенерал Михајло Магдаленић — фортификацију, пуковник Љубомир Остојић — пешадиски егзерцир, мајор Павле Ђорђевић — војну администрацију и ђенералштабну службу, марвени лекар Фрањо Бенђик — хипологију, пешадиски потпуковник Јован Смуђа — цртање и писање, ђенерал Михајло Срећковић — јахање, вожење, артилериска правила и дисциплинску уредбу и пешадиски мајор Фердо Михоковић — гимнастику, борење и пливање. — Наравно, сви ти професори онда су били мајори и капетани и били су за оно доба најспремнији у војсци.

Као питомац, Степа је био врло пажљив, миран и вредан. Нарочито није се ничим истицао,

био је средњи ђак, али је зато био врло солидан. Никад није имао слабу оцену, а ни одличну. Свршио је као четрнаести у рангу од 23 друга. Са свима друговима живео је „у слози“. Није се свађао и није се протеривао, а када је ушао у дискусију онда је био врло ауторитативан, т.ј. није у дискусији допуштао „разглабање“, него је своје мишљење износио концизно, јасно и, како кажу његови другови, врло убедљиво. О ономе што није знао, или боље што није добро знао, није говорио, већ је радије слушао и куповао. Своје другове посматрао је увек и у свима приликама и ценио њихове карактерне особине са жељом да их упозна и да према томе одреди и своје понашање према њима. Због своје озбиљности, повучености и те особине посматрања па и критиковања поступака својих другова, као питомца и није имао интимнијег друга, већ је са свима лепо живео, мање више службено. Полазећи са основе да сваки човек у животној конкуренцији жели да се истакне испред других не бирајући увек и средства, Војвода је још тада, на почетку своје војничке каријере, почео да бива неповерљив према свима и ту је особину у доцнијем животу само још више развио, тако да је у много којем поступку, наређењу, па чак и заповестима тражио, како је доцније сам говорио, где је замка коју су му спремили или где је нога коју хоће да му подметну. Због те особине он је у доцнијем животу био више усамљен, није имао ближих другова и пријатеља, ни с ким се није интимно дружио нити сарађивао, већ био увек сам, повлечећи се све више у себе, тако да су га многи који га нису познавали, или само површно познавали, сматрали као мрзовољна човека и особењака.

2

Међутим и тада, као питомац, и доцније у целом животу био је честит и поштен човек, врло радан и вредан, увек жељан науке, добар и питом толико да му је често било потребно да се „неком изјада“, како је он говорио.

У Артилериској школи Степа је био у свима вештинама, цртању, писању, егзерциру, јахању, борењу, пливању врло добар и врло издржљив. Већ у другој години определио се за пешадију и показао је већ онда да намерава да продужи спремање и да пређе у ђенералштаб. Како је Артилериска школа трајала у то доба 4 године, то су свршени питомци имали право да иду на припрему за ђенералштабну струку после командовања четом, тако да су се они који су мислили да иду на припрему већ у школи спремали за то. Из овог је периода важно што је Степан учио стране језике, нарочито немачки, који је и савладао и доцније још и усавршио, док је француски мање знао. Руским се језиком служио, а научио га је много доцније, као ђенералштабни официр. Интересантно је зашто је више волео да учи немачки него француски. По његовом причању, он је још као питомац радије учио немачки зато што је немачка војна литература онда била много значајнија, бар су онда тако сматрали наши ондашњи официри и младим официрима и питомцима тако и препоручивали. Но иако се немачким језиком служио и знао га добро, никад није говорио, исто као и француски којим се служио, у мањој мери, и који је разумевао. Њему је било врло криво и незгодно што ниједан страни језик није говорио, а нарочито француски, и то је можда био разлог што је онако нерадо примао странце, а што је

често задавало велике муке и бриге његовим начелницима штабова и ађутантима.

Остале предмете Степан је добро учио. Најлакше су му ишли историски предмети, њих је радо учио и добро знао, како општу тако и нарочито народну историју и историју ратне вештине. Најтеже су му ишли и најмање је знао математичке предмете, а није их ни волео, и то је можда и био један од разлога што се определио за пешадију. У оно време када је он био у Артилериској школи, много се неговала математика и њој је придаван нарочити значај, што се уосталом види и по великом броју артилериско-техничких официра тих класа. Није искључено да је Степан, иначе бистар и марљив, био тек четрнаести у рангу због тога што је математичке предмете мање волео и мање радио.

„Наша је класа била мала, прича пуковник Исаковић, класни друг војводе Степе. Школа је била по руском систему и држали су се руских правила. Управник нам је био генерал Лешјанин. Курс је трајао 4 године, али нас је закачио српско-турски рат и задржао дуже. Не сећам се да ли се војвода Степа истицао неким нарочитим даром. Спадао је у средње ђаке. У рат смо ступили сви као ордонанси при дивизиским штабовима. Ја сам био при Врховној команди, а војвода Степа при Шумадиској дивизији и не могу рећи шта је било у рату с њим. После смо се разишли, он је отишао у пешадију и остао пешак, а ја у артилерију“.

Годину дана после ступања у школу произведен је у чин каплара 6 септембра 1875, а после трећег семестралног испита 4 маја 1876 у чин

поднаредника и одмах после непуних месец дана,
1 јуна 1876, пред полазак у рат, или боље
рећи на сам дан поласка у рат, у чин наредника
са којим је чином и отишао у рат за ослобођење
и независност.

Ратови за независност

Цела та класа упућена је 1 јуна на фронт, и то сви из ње као наредници питомци за ордонансе при вишим штабовима. Степановић је одређен као ордонанс при Шумадиској дивизији. У „Књизи личних и службених односа административних чиновника и војних писара и официра Главног генералштаба 1883, 1885/86 и 1887 године“ својом руком војвода је исписао да је учествовао у рату „за ослобођење и уједињење“ 1876 године као питамац наредник и „галопен“ — ордонанс, најпре при Шумадиској дивизији. Тај израз „галопен“ — ордонанс налази се само у тој књизи и то је лично Војвода написао, што је знак да је тада такав назив и носио ордонанс официр. Нигде више, ни у литератури нити иначе, тај се израз не налази и није био употребљен при разради ратних операција, бар код нас. Ако тај израз, можда, Војвода није написао по томе што су онда ти млади официри један другог тако називали, због службе коју су вршили и која се углавном састојала у томе да се извесна заповест пренесе хитно, т.ј. у галопу.

Као што је познато, Шумадишка дивизија, пошто је као лева колона била упућена да „демон-

стрира према Нишу“, била је од почетка операција (18 јула) остављена на месту са задатком да заузме Бабину Главу и пресече пут једној турској колони од 5000 људи, за коју је Књажевачка колона (пуковника Хорватовића) преко шпијуна са знала да се креће ка Нишу и да ће 19 јуна бити у Пироту. У борбама са том колоном на Грамади 20 јуна, на Бабиној Глави 29 јуна, 1 и 4 јула као ордонанс учествовао је и Степановић. Он је био већ онда запажен од стране команданта, јер је био „врло вредан и добро је јахао“. Доцније, када је Шумадиска дивизија крајем јула у саставу Источне војске била концентрисана око Соко-Бање и кад се очекивало да ће Турци продужити офанзиву ка Морави и када је ђенерал Черњајев и сам са својим штабом дошао у бању, међу осталим наредницима и Степановић је био претстављен ђенералу Черњајеву као „млад, храбар, интеллигентан и вредан“ будући официр.

Када је због прегруписивања Турака на Моравском бојишту настало затишје, ђенерал Черњајев је извршио промену формације, по којој су све трупе на Делиграду образовале I корпус, трупе од Јанкове Клисуре до Грамаде и код Алексинца II, оне код Лукова III, а оне код Соко-Бање IV корпус. Тако је Степа дошао у састав IV корпуса, и из Шумадиске дивизије премештен и одређен за ордонанс официра при штабу IV корпуса. Он је учествовао у борбама на Рсавцима 13 и 14 августа, на Курилову 23 августа; у борбама око Шиљеговца 30 августа, 16 и 17 септембра и 7 и 8 октобра, и најзад пред Крушевцем 17 октобра. Пошто је 20 октобра закључено примирје између Срба и Турака на два месеца, које је од 6 јануара

1877 године продужено до 17 фебруара, а пре истека примирја 16 фебруара 1877 закључен мир на основи *status quo ante bellum*, у овом рату ни Степа није више учествовао у борбама. За све време тог првог рата није био ни рањен ни болестан. Све штрапаце рата издржао је лако и, како је причао својој деци, „после првог ватреног крштења“ није имао никаквог страха од борбе. „Истина, причао је, Турци нису имали добро оружје, а нису ни добро гађали, а ондашње оружје није ни било тако опасно као данашње“.

У чин потпоручника пешадиског унапређен је 10 децембра 1876, а после рата за заслуге у том рату одликован је сребрном медаљом за храброст.

Као пешадиски потпоручник био је одређен за ордонанс официра Тимочког кора, у коме је звању остао од 10 децембра 1876 до 1 фебруара 1877 за време примирја; од 1 фебруара 1877 одређен је за водника 3 чете 3 батаљона стајаће војске, па затим 2 чете 1 батаљона стајаће војске, где је остао до августа 1877, а после тога је преведен у 4 чету 2 батаљона стајаће војске, са којом је ушао у комбиновани Крагујевачки батаљон и са њиме у други српско-турски рат за ослобођење и независност.

Већ у овом првом рату, иако још врло млад, Степановић је служећи у једном великом штабу имао прилике да види све позитивне и негативне особине појединаца и разне ствари, које су на њега, већ и иначе по природи неповерљивог и критичара, оставиле јак упечаток. Непосредна последица тога била је да се још више повуче у себе, да општи са свима само службено и да се ником

не поверава, а све што ради да ради тако, да му се ни с које стране не може да пребаци или замери. И као што ће се доцније видети, тога се држао целог живота, наравно повећавајући само обим тог неповерења.

У други српско-турски рат „за ослобођење и независност“ Степа је ушао као водник 4 чете комбинованог Крагујевачког батаљона.

Као што је познато, Србија је закључила мир са Турском, по савету Русије, 16 фебруара 1877 и тиме завршила српско-турски рат стварно без резултата, или само са изгледима на могућност рефорама у Турској, јер је Русија узела на себе да приволи Турску на реформе. Русија је у том циљу послала ђенерала Игњатијева да као ванредни комесар испита расположење сила. Игњатијев је у споразуму са енглеском владом и претставницима сила 19 марта 1877 саставио нов предлог за реформе (Лондонски протокол) који су силе предале Порти. Порта је међутим одбила овај предлог. При испитивању расположења сила, ђенерал Игњатијев је добио од Аустро-Угарске уверење да ће она остати неутрална, под условом да Србија не ступи у рат, а у крајњем случају да не предузима никакву акцију преко Дрине. Да би подупрла мисију ђенерала Игњатијева, Русија је још 1 новембра 1876 била наредила мобилизацију три војна округа и образовање оперативне војске, која је требала да се концентрише у Бесарабији. Турска је почела концентрацију трупа у Бугарској, закључила мир са Србијом, предузела мере за превоз египатских трупа у Европу и мобилисала морнарицу.

Како је Турска тражила од Румуније као вазала да учествује у рату против Русије, Румунија је довела преговоре са Русијом и 4 априла закључила конвенцију, по којој је допустила Русији слободан пролаз кроз кнежевину, ставила своје железнице под управу руске врховне команде и концентрисала своју војску у Малој Влашкој.

Пошто дипломатским путем није добила оно што је тражила, Русија је 12 априла 1877 објавила Турској рат.

Црна Гора није ни закључила мир са Турском, већ је продужила рат и пре тога што је Русија објавила рат Турској. По савету Русије Србија је остала у оружаном неутралности и продужила спремање за рат. Руска војска прешла је Дунав, продрла у Бугарску и почела наступање преко Балкана. Али Осман Паша се уклао на Плевни и енергично се одупро Русима. Пошто су Турци одбили први велики напад на Плевну, Руси су почетком октобра предузели понован, али ни тај напад није успео. Због тога је руска врховна команда позвала 10 октобра 1877 Србију да што пре ступи у рат. Мобилизација српске војске наређена је 12 октобра и спојена са концентрацијом завршена 22 новембра, али је Србија објавила Турској рат тек после пада Плевне, 1 децембра 1877. Српска војска, реорганизована за време примирја и мира, мобилисала је 124 батаљона, 24 ескадрона, и 234 топа — свега око 82.000 људи, формираних у пет корпуса (Шумадиски, Моравски, Тимочки, Јаворски и Дрински). Турска је концентрисала своју главну снагу против Русије у Бугарској и Добруци, укупно око 200.000 људи.

Према Србији и Црној Гори она је концентрисала, у реону Пирот—Софија—Орханија, Мехмед-пашину групу — 40.000 војника; на граници Србије од Беле Паланке до Новог Пазара под командом Хафис-Паше око 20.000 људи, од којих у Нишу 6 табора и око Новог Пазара (главна снага) 8 табора; у Босни и Херцеговини под Сулејмен-пашом око 15.000 људи и у Албанији под Али-Саиб-пашом око 10.000 људи. Уз ове групе било је и доста башибозука из околине оних места где су трупе биле концентрисане.

Српски ратни план био је да Моравски и део Тимочког корпуса привежу турску посаду Ниша; Шумадишки и Тимочки корпус (без једног дела) да енергично нападају у правцу руског војишта, па по заузећу Св. Николског Превоја да нападну на лево крило Мехмед-пашине групе. Јаворски корпус да наступа ка Новом Пазару и Сјеници, како би привезао за себе снаге Хафис-пашине. Дрински корпус да се држи дефанзиве.

Према томе плану Моравски и део Тимочког корпуса прешли су границу 3 децембра и после незнатне борбе заузели положаје око Ниша. Једном бригадом заузето је Прокупље. Тимочки и Шумадишки корпус концентрисали су се код Пандирала, а Зајечарски одред заузео је Кулу. Јаворски корпус наступао је ка Приштини и Сјеници, заузео Кладницу и дошао до Дежевке. Али кад је 11 децембра пао велики снег, настало је затишје, које је трајало све до примирја.

Шумадишки и Тимочки корпус потпуно су се концентрисали око Пандирала до 11 децембра. Под општом командом ђенерала Белимарковића, који је решио да заузме Белу Паланку и тиме

пресече везу између ње и Ниша, опшћеле су стварно опереције овог рата. Бела Паланка била је добро утврђена и Турци су је посели са 1500 до 2000 пешака, нешто коњице и артилерије. Ђенерал Белимарковић наредио је напад 12 децембра. Турци су се упорно бранили, и тек после борбе од 4 сата протерени су са положаја и почели отступање у реду ка Лесковцу. Али кад су и тамо наишли на српске трупе, повукли су се у неред у Пирот, који су Турци били утврдили и посели са 12—13 табора редовне војске. У тој борби у саставу свог батаљона учествовао је и Степановић, но сматрајући ту борбу као слабију, у својим белешкама он је и не помиње. По заузећу Беле Паланке, руска Врховна команда препоручивала је српској војсци да наступа ка Софији, зашта је послала један коњички (хусарски) пук да пред српском војском наступа од Пирота. Зато је ђенерал Белимарковић извршио 13 и 14 децембра све припреме и 15 децембра наредио општи напад на Пирот. Напад је успео и српске су трупе 16 децембра заузеле Пирот и одмах предузеле гоњење ка Софији. У тим борбама 13, 14 и 15 децембра Степа је узео видног учешћа. 14 децембра примио је команду над обилазним одредом и са њим имао 14 и 15 децембра јаку борбу код Нишора. При јуришу тог дана Степа је први улетео у турски ров на челу свог обилазног одреда и за ту храброст био је одликован „орденом св. Станислава III степена с мачевима и пантликом“ који је орден Војводи био најмилији и којим се веома поносио. По заузећу Пирота српска је војска требала да продужи гоњење ка Софији, међутим у српској Врховној команди имали су податке да

Хафис-паша са 10—12.000 људи врши припреме за деблокаду Ниша. Због тога је наређено 19 децембра да пуковник Хорватовић остане у Пироту, прими под своју команду све трупе које су оперисале према Софији и дејствује према ситуацији, а Шумадиски корпус да дође на положај код Ниша. При том повратку Шумадиског корпуса ка Нишу, био је Степановић „заповедник побочнице Шумадиског корпуса преко Суве Планине“. Имајући под својом командом полубатаљон пешака и нешто коњаника, он је ту своју улогу побочнице сматрао врло важном и доцније је често причао како му је то била једна од најтежих улога у овом рату. Поносио се што је улогу добро извршио и нарочито што је и поред врло тешког терена, јаке зиме и дубоког снега, успео да доведе све своје војнике здраве и способне за борбу. Већ ту се истиче једна Војводина особина, коју је доцније кроз целу војничку каријеру задржао, како у миру тако и у рату: да обраћа велику пажњу на здравље и способност војника, да не жали труда да своје војнике добро храни и да им колико год је могуће олакша тежак војнички посао.

Због Хафис-пашиног наступања од Приштине, извршена је око Ниша нова поделе трупа, по којој су Шумадиски и Моравски корпус имали да врше напад на Ниш, а делови Тимочког корпуса да осигуравају српске трупе од наступања Хафис-пашиног. Шумадиски и Моравски корпус завршили су припреме до 24 децембра, када је командант Моравског корпуса (пуковник Лешјанин) позвао на предају Халил-пашу, команданта Ниша. Кад је Халил-паша одговорио да он не може предати

Ниш без одобрења Порте, оба српска корпуса отпочела су напад на Ниш. После упорне борбе, нарочито 28 децембра, Ниш је капитулирао 29 децембра 1877. Српске су трупе отпратиле разоружане Турке ван реона тврђаве и ушле су 31 децембра у Ниш. Војвода Степа учествовао је у тим борбама у саставу свог батаљона и нарочито 28 децембра био је запажен.

По заузећу Ниша, а пошто је Зајечарски одред сменио Тимочки корпус, три корпуса српске војске — Моравски, Тимочки и Шумадиски — остала су слободна за офанзивне операције. Како су у то доба (29 децембра) Руси заузели Шипку и продужили наступање преко Балкана, руска Врховна команда ставила је српској војсци у задатак да осигурава руску војску са западне стране, јужно од Балкана. Према таквом задатку, а у тежњи да би се заузело што више територије, јер се рат ближио крају, сва три корпуса српска предузела су наступање на југ, Моравски и Тимочки против Хафис-паше, а Шумадиски долином Мораве.

Шумадиски корпус у овом наступању долином Мораве успео је тек после тешке борбе 8 и 9 јануара код Меровшевца да заузму Грделички Теснац и протера Турке из њега. Војвода Степа учествовао је у тим борбама као командант предњег одељења Ветерничке колоне и видно се истицао. Турци су се повукли на јако и добро утврђене врањске положаје. Шумадиски корпус је после опсежних припрема напао Турке на врањским положајима 17 јануара. После дводневних борби успео је да цело лево турско крило зароби и заузме Врању. У току 21 јануара избацио

је претходнице ка Куманову и Приштини, где га је затекла наредба о обустави непријатељства. За време припрема напада на Врању, од пољаничких добровољаца образована је команда „Пољаничких усташа“. Војвода Степа био је одређен за команданта Пољаничких усташа и са њима у борбама 17 и 18 јануара код Девотина учествовао је врло активно и припомогао заробљавању турског левог крила. И то је једна борба којом се Војвода много поносио и коју је радо спомињао, ма да никад није истицао своју личност.

Русија и Турска су 19 фебруара 1878 потписале у Сан-Стефану уговор о миру, којим су били обухваћени и услови мира за Србију и Црну Гору. Сан-Стефански мир био је у многим погледу неповољан за Србију. Велике силе, међутим, нису признале Сан-Стефански мир, па је 1 јуна 1878 сазван конгрес великих сила у Берлину, на коме је Србији призната независност и проширена је са четири округа.

Из описа овог рата и учешћа војводе Степана у њему, види се да је он већ у то рано доба своје војничке каријере био цењен као способан за самосталне улоге. Он је у њему био командант Обилазног одреда на Нишору, затим командант побочнице преко Суве Планине, па командант предњег одељења Ветерничке колоне, и најзад командант Пољаничких усташа. Како се држао у борбама најбоље се види по томе што је из овог рата изашао са још три висока одликовања, златном медаљом за храброст, Орденом св. Станислава III реда са мачевима и пантликом и Таковским крстом V степена. И тако је Војвода још као несвршени ђак артилериске школе био пе-

шадиски потпоручник са четири одликовања (за храброст) и две споменице ратне. На сваки начин, ови „ратови за ослобођење и независност“ послужили су Војводи као изванредно искуство, којим се он доцније у служби у миру, а нарочито у ратовима обилато и користио и постао један од наших највећих војних старешина и несумњиво један од најпопуларнијих наших војника.

Како је Војвода Степа сам ценио то своје учествовање у ратовима, као и како су његови претпостављени то ценили види се најбоље из „кондуитлисте“ за годину 1880, коју је Војвода својом руком преписао и која се и данас налази међу хартијама код његових кћери. У рубрици: „Је ли кад и где у војни био“, Војвода је написао: „У српско-турском рату за ослобођење и независност: 1876 год. 20 јунија у борби на Грамади; на Бабиној Глави 29 јуна и 1 и 4 јула; на Пандиралу 6 јула, на Рсавцима 13 и 14 августа, на Курилову 23 августа; око Шиљеговца 30 августа, 16 и 18 септембра и 7 и 8 октобра; пред Крушевцем 17 октобра. А 1877/8 године у бојевима око Пирота 12, 13, 14 и 15 децембра; око Ниша 28 децембра; око Врање: код Мерашевца 9 и код Девотина 18 јануара“. У рубрици: Је ли одликован, кад, чиме и какве заслуге? — написао је: „Одликован Таковским крстом V степена 10 маја 1878 за заслуге у рату за ослобођење; Орденом Св. Станислава III степена са мачевима и пантликом 3 јула 1878 године за заслуге у рату за ослобођење; Златном медаљом за храброст 19 новембра 1876 године за храброст у рату за ослобођење; Споменицама рата за ослобођење и независност 10 октобра 1878 године за успомену“. У рубрици: Кад је и

какову службу вршио? (звања) — „За време рата 1876 године као наредник питомац вршио је дужност „ордонанс — официра“ најпре у Шумадиској дивизији а потом у IV корпусу; као потпоручник био је одређен за „ордонанса“ при Тимочком корпусу па одмах придат стајаћој војсци за водника III чете III батаљона. Одатле је преведен у II чету I батаљона где је остао до августа 1877 од када је преведан у IV чету II батаљона која је комбиновала Крагујевачки батаљон. У комбинованом Крагујевачком батаљону као субалтерни дејствовао је за време рата 1877/8 године самостално наизменце као заповедник „Обилазног одреда“ на Нишору; начелник „побочнице преко Суве Планине“. Командант „полубатаљона“ пред главним утврђењем горичким; заповедник предњег одељења Ветерничке колоне; заповедник „Пољаничких усташа“. У марту 1878 године преведен је у IV чету I стајаћег батаљона за водника, а у октобру исте године враћен у школу. За време одмора школског 1879 године био је придат пијонирском батаљону на службу. По свршетку школе преведен је за водника у II чету V стајаћег батаљона, у септембру 1880 године; а у октобру исте године преведен у I чету истог батаљона за водника“. Ову кондуитлисту у којој сем наведеног има и „оцена личних својстава“ која ће бити доцније изнесена потписали су: „Кондуитисали: врш. дуж. команданта V. ст. бат. капетан Лаз. Машић, командир IV чете капетан Ђура Димић и командир III чете капетан Алекса Вуковић“.

Са већ тако великим ратним искуством, одликован и уважаван, Војвода ни после ратова није променио особине које су већ раније наведене.

Пре би се могло рећи да је само још више постао повучен, утонуо у размишљања и неповерљив према свима. У служби је и даље остао до крајности исправан, строг према себи и свима другима, поштен, лојалан, правичан и неумитан. Ни за време овог другог рата, ма да је учествовао у доста бојева и битака, као храбар и често се истицао, Степа није био рањен ни болестан. Цео рат, иако је вођен по рђавом времену зими и по тешком терену, издржао је са младићком лакоћом. Истина тада је имао свега двадесет и две године.

Продужење службе

По повратку из рата, Степа је распоређен у 4 чету 1 батаљона у Крагујевац, а 1 новембра 1878 премештен из Крагујевца у Београд у Артилериску школу, да доврши последње две године. Све до 1 октобра 1880 Војвода је завршавао школовање. На концу 1879 године полагао је испит за прелаз у IV годину и све је испите положио. По завршетку треће године — за време школског одмора — био је додељен пионирском батаљону на службу где је практично радио инжињерске радове — утврђивање, копање ровова, пливање, вожење понтона, обуку у градњи мостова итд. 1880 године полагао је испит четврте године и положио све са врло добрим успехом. У књизи „лични и службени односи и оцене ђенералштабног пуковника Степана Степановића“, чија се копија налази у хартијама Војводине породице, својом руком Војвода је написао за ово време „свршио накнадан курс Војне академије. Оцене не зна, а ранг је седми или девети, јер не зна тачно“. „Пологао школске испите. Није падао ни понављао ни један предмет“. По завршеној школи 1 октобра 1880 године премештен је у Крагујевац за водника исте чете из које је и на накнадни курс и дошао.

Ту у Крагујевцу упознао се са породицом среског начелника Велислава Миловановића и 13 јуна 1881, у својој двадесет и шестој години, а седмој години војничке и петој години официрске службе, оженио се Јеленом-Леном ћерком среског начелника Велислава Миловановића и жене му Круне. Са женом добио је мираз од кога је имао, како је лично навео у књизи личних и службених односа, „поред плате 1200 динара годишње дохотка“.

Скроман и са малим задовољан, навикнут на тешкоће живота, војвода Степа за све време своје потпоручничке службе није имао другова, ни од кога није узајмљивао, а ником није ни давао новац на зајам, јер га ни сам није много имао. Иако му је породица била релативно богата, он је са села мало или нимало добијао. Истина, браћа његова не кажу да су му шта давали још мање да је он од њих нешто тражио. Изгледа да је могао скромно да живи од своје плате. У књизи личних односа Војвода је у рубрици „Материјално стање; има ли сем плате имања и доходака и колико; има ли дуг и колики“, написао „само плату, дугова нема“. У то доба није пушио, није пио никакво алкохолно пиће, није се коцкао и није уопште био кафански човек. Једини луксуз који је себи допуштао, ако се то уопште луксузом може назвати, био је што је се увек чисто носио — т.ј. што је обраћао пажњу на одело и обућу. То је било толико упадљиво, да је у три оцене тога доба то нарочито наглашено.

Као водни официр Степа је био врло вредан и умешан. За карактеристику како су онда цењени официри, наводимо оцену коју је добио

1880 године; то је кондуитлиста за годину 1880, која се и данас чува у Војводиној породици. Пре свега кондуитлисту је писала комисија од једног команданта батаљона и два командира чете. За Степу је комисија написала: „Служи се књижев-ношћу немачком, а разумева и француски“. Затим у оцени лична својства: „Бистар. Даровитост нај-више показује у општој, а посебице у историји српског народа“.

„Карактера чврстог и предузимљивог, нарави доста бујне. Лако схваћа и брзо се решава на дело са добрим резултатима. Здрав, снажан и окретан и за практичну службу способан. Стрелац, гимнастичар, пливач и јахач врло добар. По потреби може самостално да управља четом.

Егзерцирна правила закључно са четом зна врло добро и има начина да их и на млађе пренесе. У осталим службеним правилима такође добар; за администрацију и вођење новчаних књига такође употребљив.

Службу врши тачно и ревносно по природном нагону и одан је интересима ове. Према млађима строг и справедљив, према равнима дружеван, а према старијима поштован и учтив. Наредбе врши врло тачно и не критише их.

Економ добар, дугова нема. Врло се чисто носи. Материјалног стања обичног.

Владања у служби врло доброг. У приватном животу карактера чистог и отвореног. Дружи се са друговима и грађанима одличним. Према млађима ван службе примеран, а према старијима поштован и пристојан“. И на крају у рубрици „Заслужује ли препоруку“ стоји: „подпуно заслужује“.

Такву оцену, још у оно доба, није могао добити официр који не би био у свима приликама,

45.

како у служби, тако и ван ње, потпуно исправан, вредан, од иницијативе и увек на своме месту. Једино што би у тој оцени могло остати мало необјашњиво, могло би бити оно „нарави доста бујне“. У оценама следећих година, на пример у оцени поручничкој из 1881 и 1882 године стоји „нарави доста напрасите“, а у оцени из 1883 године „нарави оштре, зрело резонира“. Није се могло тачно да утврди откуда потичу те и такве карактеристике, кад се зна да је Војвода пре био миран и тих, него бујан, да се где год је могао склањао и избегавао дискусије, да је био повучен и затворен, неповерљив и ћуталица. Истина напраситост је задржао и доцније, ма колико се трудио да се уздржи, али ипак није (могуће да из доба из кога потичу те оцене није био такав. Највероватније је да је у то доба, одмах после рата, било међу официрима много разговора и распре око поступака појединаца у рату и да је он у тим дискусијама учествовао са жучношћу, коју у таквим приликама обично испољавају млади људи.

После женидбе Степа је остао као водник до 31 марта 1882, а тога дана постављен је за ађутанта 1 батаљона у Крагујевцу.

Исте 1882 године 9 априла родила му се старија кћи, Милица.

Кад је добио прву ћерку, поред свега тога што је своје дете волео нежном родитељском љубављу, Степа је био разочаран, јер је желео и надао се сину. Кад је следеће године добио и другу кћер, и више деце није ни имао, Војвода је често говорио да му је то велика рана на срцу што нема сина „коме би оставио име, славску

свећу и неокаљану, чисту и светлу своју прошлост“.

„Отац је често говорио, прича Војводина млађа кћи, да му жељу његова срца да има сина Бог није испунио и да до краја свог живота није могао да се помири са тим“, а писац „Живота војводе Степе Степановића“ у Споменици војводе Степе Степановића наводи чак да „у тој жудњи за сином лежи скривен један део војводине психологије“.

Као ађутант батаљона Степа је био врло добар и употребљив, само изгледа да није волео ту службу.

20 октобра 1882 унапређен је у чин „пешачког поручника“ и одређен поново за водника у Ужице, где је остао све до 1 фебруара 1883. Од тога дана понова је премештен у Крагујевац за ађутанта Шумадиског пешачког пука, где је остао све до 12 јануара 1884. Из тога доба имамо оцену његову за 1883 годину у својству ађутанта пука. У тој оцени, коју му је дао вршилац дужности команданта пука потпуковник А. Јаковљевић, у рубрици „Оцена личних својстава, способности, опште и стручне и владања“, стоји: „Даровит, чврста, отворена, постојана и предузимљива карактера. Нарави оштре. Зрело резонира. Има врло добре појмове о војним стварима. Здрав, крепак и окретан, потпуно способан за службу у рату и пољу. Стрелац, гимнастичар, пливач и јахач врло добар. Врло разборит и решитељан. У свима приликама толико способности има, да потпуно може са батаљоном командовати, како у погледу егзерцирном и административном, тако и у тактичком. Врло тачан и ревностан. И у служби и у

приватном животу владања је примерног. Чисто се носи. Дугова нема.

Према млађима је справедљиво строг, са равнима дружеван а према старијима пристојан“.

У рубрици „Заслужује ли препоруку“ стоји „потпуно заслужује“.

Као што се из те оцене види, већ као млад поручник има толико способности да може командовати батаљоном. Свакако такву оцену није било лако заслужити.

Већ из овог доба и данас се још међу официрима препричавају разне анегдоте из живота и службе Војводине, ма да их има много више из доцније службе. У ово доба на положају ађутанта пука почео је „да јури“ официрске посилне и да ствара непријатности и себи и многим ондашњим официрским породицама. Држећи се до словце правила да се војник сме употребити само за чишћење одела и обуће а никако за друге домаће послове, нарочито на оне који не доликују позиву „браниоца отаџбине“, Степа је при својим шетњама пре и после канцелариског времена и за време одласка и повратка у канцеларију, мо-трио да ли ће срести војника да нешто носи или ради што према пропису не би смео чинити, и онда је таквог војника пресретао, заустављао и испитивао и опомињао да то не сме да чини, а официрима свог пука скретао пажњу на такве ствари. Наравно из тога су се изродиле различне неправилности, јер су и официри и нарочито њихове домаћице, у тежњи да од ађутанта скрију те недозвољене ствари, предузимали разне „трикове“. Ту особину да „гони посилне“, не зато да би „напакостио“ другима, већ да би заштитио

углед војнички, Војвода је задржао за све време своје службе и као командант дивизије и као министар војни и као командант армије и о томе, као што ће се доцније изнети, има много анегдота, које се и данас још препричавају.

Као водник и ађутант пука у 1883 и 1884 години (од 21 фебруара 1883 до 1 јула 1884 године) Степа је био наставник војног вежбања у Првој крагујевачкој гимназији, и многи ондашњи ђак крагујевачке гимназије може још и данас причати о тим његовим предавањима или пре вежбањима. По програму ондашњих гимназија у свима гимназијама у Србији било је уведено војно вежбање. Та вежбања изводили су официри гарнизона где је било гимназија, који су били добри гимнастичари, млади и способни да пренесу на децу нижих разреда гимнастику, окретање, кретање (ускупно маршевање) и престројења, а у вишим и пушчане радње. Као окретан, млад и добар гимнастичар и Степа је био одређен за таквог наставника. И ту дужност, као и све друге, савесно је и вредно вршио и код деце имао успеха. Иако са војницима врло строг, према деци је имао пуно обзира и деца су радо вршила та војна вежбања. Немамо службеног сведочанства о том његовом раду, али по томе што је остао две године наставник можемо закључити да је био добар и да су директор и професори гимназије били задовољни његовим радом и успехом.

Српско-бугарски рат 1885/6

12 јануара 1884 постао је Степа командир 1 чете XII пешадиског пука и са том четом је и отишао у српско-бугарски рат 1885/6 год. у коме је учествовао као командир чете на Врапчи и као заступник команданта батаљона код: Алдумировца, на Сливници, на Драгоманском Кланцу, на Нешковом Вису и на Нишору.

Из тог српско-бугарског рата сачувана су два документа писана руком Војводином и то: „Релација о борбама I батаљона XII активног пука од 3 до 15 новембра“ и лични дневник који је Војвода водио за време трајања самог рата. Поједине одломке из тих докумената навешћемо ниже.

Српско-бугарски рат избио је као што је познато због присаједињења Источне Румелије Бугарској (6 септембра 1885), чиме је била поремећена равнотежа на Балкану на штету Србије. Пошто Велике силе нису доносиле никакво решење по тражењу Србије да се равнотежа успостави или да се Србији даду равномерне компензације, као повод рату узет је један гранични инцидент и емигрантско питање, и 2 новембра 1885

Србија је објавила рат Бугарској. Још 9 септембра српска влада објавила је мобилизацију активне војске, а 15 септембра наређена је концентрација Нишавске (главне) војске од 58.500 људи и 20 батерија непосредно под Врховном командом и Тимочке (помоћне) војске од 14.500 људи и 6 батерија, под командом ђенерала Милојка Лешјанина. Концентрација је извршена по етапама, како се развијала политичка ситуација. У почетку је сва војска била концентрисана код Ниша. Одатле је она кренула 14 октобра а 18 изашла на гранични фронт, Тимочка војска од Брегова до Св. Николе, а Нишавска на простор Свођ—Пирот—Бела Паланка. Бугарска војска мобилисала је укупно 108.000 људи и два артилериска пука и образовала три групе: Источни корпус од 53.000 људи и 52 топа, Западни корпус од 29.000 људи и 57 топова и Северни корпус од 15.000 људи и 37 топова. У почетку Бугарска је војска била концентрисана углавном на јужном фронту према Турској, па од 30 октобра, кад је сукоб са Србијом постао неизбежан, почето је пребацивање са јужног на западни фронт.

За тај рат ни Србија ни Бугарска нису имале израније спремљен план. У Србији је он састављен тек после Пловдивског преврата (5 октобра 1885). По њему је требало да главна снага, концентрисана око Пирота, надире ка Софији са циљем да је што пре заузме. Помоћна снага да заузме Видин и даље дејствује према ситуацији. У Бугарској је састављен план тек када су добивени подаци о концентрацији српске војске и када је било јасно да до рата мора доћи. По том плану бугарска армија избачена на западни фронт имала је да

задржава наступање српске војске на утврђеним положајима дуж границе и позади њих, а цела бугарска војска да се концентрише на јако утврђени сливнички положај, па одатле да пређе у наступање.

Операције српске војске почеле су одмах после објаве рата, 2 новембра око подне. Према диспозицији Врховне команде Нишавска војска, концентрисана код Пирота, имала је да пређе границу и да првог дана заузме линију Калотина—Вишан—Трн.

У саставу Нишавске војске као командир 1 чете 2 батаљона XII активног пука учествовао је и Војвода Степа у борби код Врапче, а одмах после као заступник команданта I батаљона у даљим борбама до примирја и мира.

О тим борбама Степа Степановић као поручник поднео је команданту XII активног пука одмах по завршеним операцијама ову релацију (чији се концепт и данас чува у хартијама Војводине породице):

„Команданту XII. активног пука. Извештај о борбама I. батаљона XII. активног пука од 3-ег до 15 новембра т. г.

1. Борба на Плочи и код Петачице. 3 новембра. Овога дана пре но што ће бугарске трупе да се на Врапчи предаду и разбегну, послата је 1 чета овог батаљона под командом свога командира поручника Степана Степановића да се спусти путем што до Врапче, преко Петачице води у Трн да заузме положај да бије одступајуће трупе са Врапче.

Остале три чете по паду Врапче, под командом свога команданта капетана Крсте Гулајића,

кренуле су се друмом на друм Трн — Брезник, са задатком да гоне одступајуће.

Дошав батаљон до врапчанске школе у Клисури, заустависмо се ради застанка и потребног оријентовања. У томе чуо се пуцањ на предњој и десној страни и командант пука мислећи да се 1. чета завезала у борбу са одступајућим, направи распоред у овоме:

1) IV. чета под командом свога командира потпоручника Светозара Таловића да иде у лево и са бојним редом наступа преко брда и кршева у правцу од куда се плутон чуо.

2) III. чета под командом свога командира поручника С. Протића, такође у борноме реду да иде преко висова десно, спусти се у реку и долином да избије на вис откуда се пуцањ чуо.

3) II чета под командом свога командира поручника Обрена Кукића такође у борном реду да иде путем и избије на вис који овај пут доминира.

II чета изашла је без борбе на вис и стрелачка одељења видећи пред собом на вису Плочи бугарску колону гди се у одступању гомила, зауставила се и опалила два десетична плотуна на даљини од 2500 корака. Командант је заповедио да се стане, чета прикупи и да увати везу десно и лево са осталим одељењима.

IV чета избила је такође без борбе на одређени јој вис лево од положаја Плоча баш кад је II. чета палила плотуне. Командир је наредио да се стане и прикупи и свезао се са II. четом, па видећи колону од једне чете да се мичу долином испод Плоче, где се борба већ била развила, нареди да се плотуном у њу пали. Два вода

на одстојању од 1700 корака опалила су по три плотуна од чега се колона бугарска повукла лево и скрила се у заклон.

У то време стигао је командант батаљона Крста Булајић и примио непосредну команду над обе ове сједињене чете, па је наредио да се плотуном бију покрети противнички, а кад је чуо знак јуриш десно на положају Плочи, заповедио је да се наступа напред што се и извршило и чете су се приближиле под најжешћом ватром противничком а без паљбе, јер се ова није могла вршити, пошто се морало са вратоломног крша спуштати на заравањ. Дошав на 500—600 корака до противника чете су се зауставиле и отпочеле ватру. Мрак се већ почео спуштати. Обе чете биле су већим делом прикупљене. Командант нареди поручнику Обрену да прими команду и изврши јуриш на десно крило, што се на једном осеку било настанило и најжешћу ватру просипало на њи. Поручник Обрен поведе лево а потпоручник Светозар Таловић десно крило од измешаних људи обе чете и, дошав под осек, зауставили су се немогући довршити јуриш, пошто су људи били изнурени, губицима разређени и измешани, а мрак је отежавао надзор и преглед тако да су обојица под осек стигли имајући I око 20 а II око 40—50 војника. Јуриш није био одбијен, али није био ни извршен, пошто мали број уморних људи није се могао да успужа уз камењар ноћу, и ако је ватра била прекинута. Пошто Бугари нису ништа предузимали, то су ова одељења остала неко време под осеком гди су допрла, а затим се прикупила и вратила се и то: II чета на пут врапчански гди је посела пут и једну кућицу а IV чета пришла

у десно и дошла до Плоче код осталих трупа овога пука.

За ово време III чета по добивеном налогу испела се на крш десно више школе и имајући два вода у стрелцима а два у подпори и резерви видела је да се пред њом развила борба на вису. Плочи те се одмах спустила у долину и наступала истом вису имајући једну патролу десно гребеном виса. При наступању кроз долину заробила је ова чета два бугарска војника. Дошав на вис развила се чета десно од II. батаљона и ступила са противником у ватрену борбу наступајући по мало напред. Кад се дао знак јуриш, чета је јуришним налетом а по мраку изишла под сами крш на коме су били Бугари, гди је изишао и II. батаљон овога пука. Не видећи пред собом ватру противничку, а видећи је с левога бока себи командир је са осталим командирима II батаљона, поручником г. М. Јоксићем и Д. Недељковићем мислио да је то наша ватра и због чега је прекино паљбу и вратио чету на место одакле је јуриш почео. У то време стигао је комадант батаљона и наредио да се чета повуче мало уназад у лево и поседне шумицу више пута гди се сјединила са IV. четом. Одатле по заповести командантовој одаслат је један вод да поткрепи поручника Обрена. Кад је све ово било готово чуо се је узвик Бугара и пуцањ са наше стране, услед чега се људи свију трупа ту скупљени, сами повуку десно и напред на вис гди је борба вођена. На овом месту искупиле су се трупе, па је наређено да III и IV чета овог батаљона остане као предстража до даљег налога а око 10 сати ноћу стигао је налог да се и оне повуку на положај

лево од трупа гди је IV. чета тога дана дејствовала гди су заузеле и предстраже.

Док се ово дешавало на друму код Врапче I. чета се спустила до реке што протиче кроз село Бањичку и Петачицу где су Бугари имали читав низ стрељачких ровова за одбрану тога пута и долине. Дошав на камењар са десне стране реке запажена је ведета Шумадиског ескадрона гди са стења пуцају у долину и ровове бугарске. Командир је наредио одмах да се два вода развију на брду лево од коњаника и одпочну паљбу. Бугари напустиши ровове у долини и околним косама па се повукоше на вис што се диже изнад Трна и села Петачице и Бањичке, па ту поседоше ровове и шумарке те почеше пушкарање. Ескадрон се повукао најпре мало позади а затим је сасвим отишао одатле чим се чета развила. Око 3 сата по подне командиру донесе коњаник заповест да наступа напред и држи се лево куда је командант пука отишао. У то време кроз село Бањичку излазише велика маса војника обучених у суро и црно одело, па се на споменутом вису прикупљаше у колоне. Командир беше спремио за плотуне али сумњаше да не буду наши војници у белом оделу, које је у то време сасвим суро било, а то му потврди коњаник који рече да је тамо пуковар отишао због чега закрати припремљену паљбу па се крете кроз долину на речени вис имајући два вода у стрелцима један у потпори а један у резерви. Стрелци бежу дошли до реке кад се опази једна гомила Бугара од прилике $\frac{1}{2}$ чете да трчећи поседа ровове. Командир нареди да подпора и резерва застану и пале. Из рова бугарског махаше белим марамама, нашто коман-

дир нареди да се свира пред прси и без паљбе наступа.

Стрелци дођоше и прођеше прве ровове у падини виса, што беху услед густог бучја подигнути без да се из даљине виде, а дотле су се мало пре Бугари пушкарали, али не нађоше никога, попеше се на прве окомке виса са којих су се Бугари мало пре борили ватром па и ту не нађоше никога, само ухватише једног заробљеника који на све олговараше „не знам“. Командир заповеди да се застане те да се људи одморе, па затим цео бојни ред крене напред уз падину главног врха. Дошав до рова одакле су мало пре Бугари маром махали затече га празног, па нареди да се излази на највиши врх. Наступајући тако стрелци беху дошло на 300—400 корака од највишег врха, када Бугари одједанпут са истока осуше скору стрељачку и плотунску ватру. Стрелци стадоше и одпочеше пуцати а командир разазнав ситуацију: да је осамљен далеко напред изложен, да је противник ценећи по линији ватреној већи од њега и да нигде нема ближе свезе, да се и мрак почео хватати, нареди поступно одступање. Бугари су га гонили само ватром, а не иначе.

Доцкан ноћу стигла је чета на свој први положај одакле се данас борила и посела пут распоредивши се у предстражу.

Десно испред ове чете бориле су се трупе II позива Моравске дивизије и командиру није испало за руком да тога дана дође у непосредну везу са нашим јер су то пречили Бугари.

4 Новембра II, III и IV чета добиле су налог да поседну положај изнад друма Брезник—Трн и бију одступајуће Бугаре, што су оне и учи-

ниле тукући одступајућа одељења далеком ватром. I чета пошто је изјутра ухватила средством патроле непосредну везу са II позивом XV пука, кренула се и сама јучерашњим трагом на исти положај противу кога је наша артилерија са Плоче отворила ватру, но сем неколико заробљеника похватаних у одступању, није наишла ни на какав отпор, пошто су Бугари са тога положаја, по уласку Моравских трупа у Трн покушали да одступе и предали се Моравској дивизији“.

На тај начин Степа је као поручник и командир чете описао службено борбу названу „код Врпче“. Као што се види, нигде нити истицање себе и свог рада нити потцењивање рада других, већ голу и сушту истину, онако како је заиста и било. Истина своје повлачење 3 ноћу које је предузео без наређења, већ по сопственој иницијативи, објашњава износећи разлоге који се могу примити, ма да би још један, можда, мали напор био довољан па да чета избије на врх, чиме би се уштедело ноћно повлачење, замор људи и губици а, што је главно, цео сутрашњи рад.

Несрећну Сливничку битку, коју назива „борбом код Сливнице и Брложнице“ и у којој је учествовао као заступник команданта I батаљона XII пука, Војвода је овако описао:

„7 новембра. По налогу команданта пука потписани као заступник команданта овог батаљона заједно са целим батаљоном ставио сам се под команду команданта Моравског артилериског пука, артилериског потпуковника Василија Мостића и са његовим батеријама спустио се са висока испред Повалирша до положаја изнад села Брложнице. Ту сам добио заповест да поседнем

положај села Брложнице који су оставиле трупе Дринске дивизије, да се не завежем у борбу но да снажно одбијем нападе Бугара ако би напали.

За извршење овога заповеди да I и II чета иду у бојницу, III да се креће као потпорница а IV као резерва. Са Сливничких положаја Бугари почеше на нас арт. ватру. Бојница разви фронт и креташе се одређеним правцима. Испред Брложнице ватра беше јака и тачна стога обе чете развише бојни ред: свака 2 вода у стрелце, 1 у потпори а 1 у резерви и тако незадржани ступише напред. Бугари поред јаке ватре гранатне и шрапнелске осуше плотуне из свију њихових шанчева, који унакрсно ухватише долину којом се бојница кретала.

Нити њихова ватра имаде успеха — јер плотуни не добацише а шрапнели и гранате поред тачног гађања не допринеше штете — нити бојница стаде или се поколеба, но постојано и уредно наступаше чврстим кораком напред. На $1\frac{1}{2}$ до 2 километра испред Брложнице били су ровови наших и ја наредих да их бојница поседне и чека даљи налог и упорно брани ако Бугари нападну. И подпорницу и резерву привукох у заклон иза средине бојнице. I чета у бојници везивала се је десно са деловима XI пука а II немађаше лево непосредне везе, сем што је видела борбу која се лево од ње водила са Дринском дивизијом. Ја наредих да појача патрола оде и ухвати везу.

Пред подне добих налог да нападнем Бугаре али што је могуће енергичније, но да се сасвим не упустим у борбу. Ја питах који објект да нападнем. Подпуковник ми рече да избирам који хоћу само да се држим десно гди је била ужасна

унакрсна ватра. Таман послах III чету да се развије лево, кад добих налог да чекам даље наређење. Око 2 сата по подне нагло устукну наше лево крило Дринске дивизије. Бугари брзо насту паше ројевима па у томе изложише бок својег левог крила. Ја наредим да се III чета развије и сипа јаку ватру у ројеве. После неколико плотуна III чете Бугари застадоше у своме напредовању, али ускоро затим цела линија што беше предомном са густим ројевима пође на моје чете. Како II чета беше највише изложена а Бугари пред нама имадоше скривене просторе и јаруге те им се изненада приближише — то она ускоро после јаче ватре поче да одступа па повуче за собом и III чету. Артилерија наша разви се на положају и просу јаку ватру на Бугаре. Кад сви напори да се одступајући задрже не поможе, ја наредим IV чети да се развије и прихвати III којој беше нестало муниције. IV чета разви се у заклову, пропусти III да сиђе у долину, па онда осу снажну ватру. И II чета застаде у висини IV, а I чета држала је још своје ровове. Бугари застадоше. III чета добив муниције разви 2 вода лево код IV чете а 2 вода остадоше као резерва.

У овоме моменту борбе разви се XI пук лево од мене и ја наредих наступање. Бугари устукосе и батаљон напредујући дође до ровова где је бојница и била, пређе их и наступаше даље. 2 чете XI пука подкрепише моје лево крило и помешаше се са IV четом, која једнако напредоваше и дође сасвим близу утврђењима бугарским.

Само I чета није могла напредовати, јер је била близу на 200 корака до бугарских ровова. Мрак је прекинуо борбу пошто је IV чета са XI

пуком изашла на предњи положај Бугара код Крушке, гди се задржала. Целу ноћ све чете се укопаваху, после пола ноћи добих налог да се у највећој тајности повучем и одступим у правцу на Табор—Недељиште гди сам ушао у састав пука.

Држање војника у овој борби може се рећи да је било сјајно, јер кроз унакрсну ватру на чистини без икаквог заклона показаше дивну издржљивост.

Држање официра је потпуно за похвалу како у погледу храброга држања, тако и у присебности руковања трупом“.

Као што се види и из овог описа, ситуација на овом десном крилу не само што није била очајна већ је била добра и могла је да реши ту нерешену Сливничку битку у нашу корист, да упад Панице на крајњем левом крилу код Височке Ржане наша Врховна команда није преценила и дала му важност коју није имао, те због тога наредила опште повлачење целог битачног распореда. Уосталом из историје тога рата познато је да је и бугарска Врховна команда истог момента, т.ј. исте ноћи, наредила повлачење својих трупа, само што су Бугари раније сазнали за наше повлачење па се пре и вратили и предузели чак и наступање.

За даље операције свог батаљона Војвода описује још борбу на Драгоманским висовима 10 новембра, коју само са неколико речи износи, јер у ствари борбе није ни било, пошто је добио налог да се повуче.

Интересантан је опис борбе на Нешковом Брду 11 и 12 новембра, па ћу га и навести:

„11 новембра око 4 сата по подне добих на-
лог да са батаљоном ставим се на расположење
команданту XV пука подпуковнику Мијаилу Срећ-
ковићу. Учинив то подпуковник ми нареди да по-
шаљем једну чету да поседне обронке Нешкова
што се изнад Цариброда диже и одатле да бију
бугарску батерију што је из Царибродске долине
пуцала. Ја послах II чету под командом Обрена
Кукића и она се разви и пође. Међутим водиле
су чете XV пука борбу са Бугарима на истоме
положају а лево преко Милојковићског потока
бориле су се трупе Дунавске дивизије. Поручник
Обрен изађе на средњи ћувик тога огранка и
отвори борбу. Десно од њега борила се једна
чета XV пука а лево и позади тако исто једна.
Ја послах I чету под командом наредника Јована
Стефановића да подкрепи II чету, но у томе од-
ступи чета XV пука што беше десно од моје II
чете. На њено место изађоше Бугари и принуди-
ше II чету да се и она повуче. Подпуковник Срећ-
ковић буде рањен. Чете његовог пука јурнуше и
изгубише ред па онда просуше ватру напред и
наниже не гледећи што су наше чете ту биле.
Грдну муку имадох да до њих дођем те да ватру
уоставим да не побију оно напред. Бугари се за-
довољише да задрже у власти окомке и нису нас
даље гонили, а мрак је прекинуо даљу борбу те
се ми могасмо уредити и извући из оног хаоса.

Губици виде се из приложених спискава, а
држање војничко није се ни могло оценити, пошто
су се чете брзо измешале и надзор се над њима
изгубио.

12 Новембра. Чим су Бугари ударили на пред-
ње трупе ја добих заповест да са батаљоном из

резерве подкрепим предњу линију. I, II и III чета под командом својих командира развише се и спустише кроз смртоносну густу ватру бугарску, пешачку и артилериску. IV чету задржах као резерву на ћувику, па кад видих да на том месту не може остати због страшне ватре противникове, онда и њу спустих напред где су у борби већ били измешани сви батаљони нашег пука и надзор се сасвим изгубио. Лево од ове смешане густе гомиле пружала се шума и ја видох да једно одељење Бугара граби онамо, стога пођох онамо да нађем команданта положаја да му обратим пажњу на ово и на измешаност трупа. У путу сретох још 2 чете XI пука и поручника Мих. Живковића замолих да иде лево а не право гди их и онако много у неред у има. Кад команданта положаја не нађох у близини ја не смедох даље ићи но му пошаљем његовог заставника да га моли да обрати пажњу лево а ја се вратих к бојници и нађох команданта XII пука, коме то саопштих као и то да је прека нужда да се има штогод уређено у рукама. Он прими на се да се за ово постара те ја одох бојници од куда су густе ројеви измицали назад. Никакав напор не могаше их повратити. Њима су следовале гушће гомиле, па онда цела она смешана маса која је потискивала и гурала офицере, који их заустављаше. Код ровова што беху за резерву ископани покушасмо последњим напорима да бар кога у рововима задржимо. Ту је дошао и инжињерски мајор Дим. Недељковић, а ту се нађох са командантом пука мајором Савом Петковићем кога бесвесна гомила тискаше; ту нађох и потпоручника Томановића и сви напори пропадоше, бесвесна гомила јурила је

само назад и тискала нас десно и лево без да оће да нас чује. Бар један уређен вод да беше у руци који би нам заповест послушао! Положај је био изгубљен, трупа растурена и ако се борба свршила после гушања прса у прса.

Доцкан ноћу са неколико људи из оба пука стигао сам на прихватни положај код III батаљона XI пука, а тек сутра дан могасмо да растурене поупимо.

О држању војника не може се после оваквог фаталног свршетка дати никаквог сведочанства, пошто су трупе биле измешане, надзор и заповедање изгубљено, а у последњем моменту настало потпуно безвлашће и непослушност“.

Најзад после борбе око Нишорских Висова 15 новембра, где стварне борбе није ни било у тој релацији Војвода је изнео: „свега има губитака, погинулих 16, рањених 143 и нестало 54 — укупно 213“.

Тако је описан овај непопуларан и несрећан наш рат са Бугарима, у коме су наше сјајне трупе доживеле срамоту да буду тучене.

У ствари у штабу Нишавске војске добивен је још ноћу 12/13 новембра од Врховне команде извештај да су велике силе предузеле кораке за прекид непријатељства између Србије и Бугарске и наређено је да се све дивизије још у току ноћи концентришу главним снагама око Пирота, а на граници да оставе саме предстраже. Ово је извршено; све српске дивизије повучене су на положаје изнад Пирота. Бугари међутим, решени да не приме интервенцију великих сила, напали су 14 новембра са шест колона српске предстраже, прогнали их, продужили напад на Пирот и зау-

зели варош. Потиснути из Пирота они су сутрадан поновили напад, заузели до ноћи варош и до ноћи успели да заузму прве пиротске положаје. Али тиме бој код Пирота није био завршен; међутим су ноћу 15/16 новембра прекинута непријатељства.

Међународна војна комисија је 9 децембра израдила услове по којима је примирје имало да траје до 17 фебруара 1886 године; обе војске да се повуку са заузетог земљишта, делимитациона линија да буде политичка граница, а по 3 км. са обе стране била је одређена неутрална зона. Све је ово извршено; делегати Србије, Турске као (сизерена) и Бугарске закључили су у Букурешту 19 фебруара 1886 године мир, по којем је враћено стање пред рат.

Колико је овај несрећни рат код наших официра био непопуларан и колико су због неуспеха, који није морао да буде да је цела снага мобилисана, били официри незадовољни, најбоље се види из дневника који је Војвода водио сваки дан. Навешћемо само неколико датума да би се видело његово расположење и његова размишљања и примедбе.

„16 новембра. Добисмо налог да одступимо на Бабину Главу. У Темској дадосмо људима мало мяса, сланине, хлеба и пексимита. У Церови стиже налог да одемо у Црноклиште. Аустриски посланик посредовао је и Бугари су били принуђени на примирје. Ми се улогорисмо више Црноклишта и ноћисмо.

17-XI. Примирје. — примирје је објављено али ми остасмо у логору.

18. Одосмо у Црвенчево и Куманово да ту кантонирамо и да се трупама изда за пет дана узастопце дупли ратни оброк. Не могосмо да кантонирамо пошто су села мала, него се улогорисмо на вису између оба села.

19. Прибирасмо се и уређивасмо. О примирју се чују свакојаки гласови, да је неограничено, да ће се рат наставити итд. Наш II позив прибира се, али ја слабу наду полажем на њега и чуђењу неће бити краја, ако наши наставе сами без савезника овај крвави рат. Од дивизијара стиже налог да му одмах пуковар јави: каква му је спрема код људи, да ли би могла издржати продужење рата, какав је морал и расположење за даље ратовање. Одговорено: спрема сем оружја није никаква, возова исто немамо јер је све упропашћено. Морал код људи је на најнижем степену, једва се одржавају обични изгреди у границама да не пређу у анархију; старешина нема, водници и десетари изгинули а ово остало неспособно је и недовољно да заузме ова места; расположење је за рат жалосно, и може се очекивати да се при првом сукобу разбегну, сами побију офицере па се предаду. На овај се пук у случају продужења рата не може рачунати. Чудно је да се оваква питања могу чинити после толиких искустава. После подне мајор ми нареди да прегледам положај у смислу утврђења и ја му саопштих да захтевам три линије утврђења брзе фортификације, а позади да инжињерија копа пољске шанчеве. Говорио сам да предложи поплаву реке Ветернице и Нишаве, што је по моме мишљењу сасвим могуће. Пред вече сам означио I. батаљону први ред стрељачких ровова на окомцима иза Темске

за одбрану преко ње и долине. Копање је требало да се врши ноћу, али како месечине немаде, то чете после дугог лутања вратише се у логор.

20. Пред вече обишао је и мајор целу линију предложених ровова предњих и ја сам означио исте за II и III батаљон. I батаљон копао је своје под заклоном дима из ватара које је био наложио.

21. Данас је пред вече своје ровове копао II батаљон. Ја намеравам да, због оскудице ашова, овако се најпре подигне I линија, па за њом II, и најзад III. Дивизиског штаба није ни од корова, бар да обиђе ако неће издати наређења. Данас сам примио 500 динара одређене награде и писао релације.

22. Јутрос сам тек поднео релације и спискове, а тако исто и бројни преглед спреме у батаљону. Данас се наредбом пуковаровом произвели каплари и поднаредници које смо предложили за добро држање. Тек данас је дивизијар изволео обићи положај.

24. Рано јутрос добисмо наређење да је прекинуто преговарање са Бугарима због чега нам се наређује да будемо спремни кад нападну да их дочекамо. Прилажем то наређење. Комедија се наставља, са чиме је мисле играти — ја не знам! Људи немају муниције а ни овако седећи нису храну (хлеба нарочито) добијали. Пушке неисправне и неочишћене, нико не хте да се побрине о утврђивању положаја, чак су и мост оставили непокварен. Дивизијар ономад прошетао се овуд без да штогод озбиљно нареди. Бог милостиви нека нас узме у заштиту.

25. Копање се журно ради. И Бугари се грозничаво укопавају. Изгледа ми да једно од овог

трога намеравају: да се укопају најпре и осигурају па онда са тог ослонца нас да нападну, дигну, да би могли ићи на Црвену Реку; или ће да се укопају па ту бране док Црвену Реку нападају — што је невероватно, или ће нас задржавати овде њиним укопавањем а главну масу да сасреде противу Лешјанина и њега прогнају. Да се укопавају само зато да седе на миру ја сумњам. Ми сваки час очекујемо напад. Данас смо подизали и трећу линију ровова.

26. Ноћас је II позив копао ровове, па сам ја јутрос обишао и наредио шта да се поправи. Чух ове вести које су ме обрадовале: Портин комесар у Румелији захтевао је од кнеза Бугарског да одмах поврати натраг у Румелију пукове румелиске, што ако је истина за нас је врло добро. Кнез Црногорски писао је Кнезу Бугарском да он не може гледати како обе Бугарске тлаче Српство које је њих ослободило и ако не врати Румелиску војску он ће ступити у акцију. Боже дај. Добисмо наредбу да се у војсци уводи телесна казна за дисциплинске иступе и то: четни командир може осудити на 15, батаљонски 20, а пуковар 25 батина. Уздржавам се претреса овог, само спомињем да је ово природна последица нашег система мажења у мирно време, чак су офицере давали под суд само што су војника ошамарили. Издата је дозвола да офицери могу носити шајкаче и блузе. Хвала милостивом Богу. Има и наредба команданта Нишавске војске Хорватовића о одступању старешина и војника. Између осталог вели при јуришу треба да је старешина напред да претходи а при отступању и маршу назад да одржава ред. Ово је старо сито о коме нећу овде

ни речи трошити. Данас разумем ћутање Бугарско и њихово живо укопавање, због корака Портиног комесара. Данас је покварен Бегов мост. Данас сам чуо да се цео неуспех наше акције приписује нашој дивизији — само не знам у коме погледу. Добили смо наредбу за промену Министра војног. Промена Петровићева поздрављена је одушевљено и то је статисфакција за наше муке, а долазак Франасовића ја узимам као једини излаз да Гарашанин и овде управља, што при оваквом стању ствари одобравам — кад су свуда само партисте у земљи, нека их и овде.

29. Освануо је велики снег и јака вејавица. Ја одох да обиђем предњу линију и тамо ме стиже налог, да је извештај састанак међународне мисије за одређивање демаркације и примирја, стога да избегавамо све што би могло дати повод непријатељству а чувамо оно што је у нашим рукама. О Господе милостиви Теби хвала што си се смиловао на твој јадан народ!

30. Нема ништа ново, само што се у дивизиском штабу развијају интриге. Дивизијар место да обилази положај и уређује одбрану, он ратује са официрима који су као болесни напустили бојно поље, па кад му не пође за руком да их преда суду, он се окрете противу команде из које су. Читах дивизиску наредбу са којом се место 100 дуката даје 1000 динара ко отме топ, а за улаз у ров 1000 динара и златна медаља којој ће шилбок узимати пред прси, а о плати ништа не говори. Није се бољем ни надати од човека, који се окружује дечурлијом, као ни од онога који је за свог шефа штаба узео човека техничара (Косту Миловановића) код толиких мајстора овог

посла, али партизанство у овоме рату игра главну улогу а способности сасвим су забачене.

1 Децембар. Данас сам чуо да наши ужасно утврђују и организују Ниш, снабдевају га топовима, купе добровољце итд. Дакле спремају се за ужасан рат, а међутим рекоше да су три европска комесара били у Нишу, отишли у Пирот, па опет преко Брзе Паланке вратили се у Ниш. Ово не слуги добру јер не мирише на мир, а Бог Свети нека добро окрене. Ладноћа и мраз су веома велики тако, да је прошле ноћи умро један човек и цркао један коњ, а ове ноћи опет цркао један коњ. Ја се чудим што бар стоку држе на пољу, кад би се могла сместити у селу. 30 новембра посласмо из целог пука болешљиве војнике под командом подпоручника Попића у Ниш да се мало окрепе, али ја држим да ће они бити преполовљени а окрепљења нема, њима ће следовати други, јер скоро сви мокре и проливају крв. Па и ово што је сасвим здраво у војном погледу је уништено и онеспособљено, мраз их уништава и сатире. Дрва истина имамо, али шта то помаже без колеба и земуница и без уредне хране. Леб и кад се добије (почешће другог или трећег дана) сасвим је смрзао, а месо кад се скува, често нема чим да се посоли, пиће не може да се нађе а из даље нема ко да га довуче. Стока је сва онеспособљена, сена ни зоби нема. Ако се овоме ужасу што пре не помогне, бићемо сасвим уништени без пушака и топа. Дивизијар не изволи да обиђе ове страдалнике бар једанпут и да се за њих побрине, он се бори са командантом пука, који ваљда не може чинити никакав корак да се овај ужас уклони.

2. Ништа нема новог, само страшна ладноћа и вејавица продужава се. Ноћас је један премрзао. Командант је чинио корак да се људи гдигод сместе, јер овде не могу остати пошто нема дрва. Заиста чудно да се нико не брине и не увери како ће ови људи да пропадну, и сада већ не може да се доноси за људе храна и једу оно мало мяса без соли, а када вејавица заспе путеве онда не може се ни прићи а толи штогод донети.

5. Ништа новог, само што се прикупљам и што се љутим због рђавог снабдевања. По правилу требало би сада кад сам откомандован да имам новаца и сам вршим снабдевање, али пуковар новца не да, а не да ми ни да ја овде набављам а он исплаћује; не знам зашто ово, но морам да мучим и људе и стоку и довлачим из далека оно што овде има, услед чега људи трпе оскудицу а коњи падају по снегу изнурени. Пуковар нема погледа да команду уреди те снабдевање уредно да иде, но је мотљају и развлаче његови млађи како хоће. За сјајно снабдевање довољно је ово: Вечерас добио сам $71\frac{1}{2}$ оку мяса за 423 човека, а од 3-ег не добих ни сламке сена ни зрна зоби, тек данас се пуковар смиловао да ме овласти да узмем за два дана сено за моје коње.

6. И данас ништа ново, сем то да ми се комора једва прибрала сем једних кола која је пуковски комесар отерао, услед чега сам ја тражио да се то у будуће забрани. Тек данас сам добио зоби и то за даље од данас, а оно пре овога Бог да прости. Славна администрација српска и чисте руке! За људе сам добио 78 ока мяса за 423 човека.

8. Био сам код мајора да лично расправим ствар о комори, јер он наређује једно, а комесари чине друго. Овом приликом чињен је корак за накнадни предлог официра за чинове, но која вајда кад је сада предложена и ала и врана.

11. Нема ништа ново сем обично. Један коњ цркао, сена нема а одговор добих после подне да је одређена комисија за набавку сена, но она ми тек сутра може дати сено.

13. Дошао је командант пука и сместио се у одређене зграде. Донесе новост да Нишавска цела војска враћа се на своје старе границе, која је за 3 километра неутрална; примирје траје три месеца до 15 фебруара и очекује се дислокација војске. Сазнах да су Бугари страшно опљачкали Пирот и такав вандализам починили, да је сам Кнез звао дописника „Тајмса“ и још једног па их молио да листовима не јављају право стање и ако је све то истина, услед чега су обојица побегли, па сад ките новине бугарским свирепствима.

14. Новост коју чусмо баца у засенак све друго. Добисмо заповест да резервисте и комору одпустимо на одсуство до позива, а са сталним војницима да одемо у Књажевац у кантонман. Резервисти ће предати оружје у Нишу а комора иде у Књажевац. Заповест добисмо пред вече и на врат на нос прависмо спискове резервиста и уписивасмо шта који носи са собом. Целу ноћ мотљасмо се па ништа не учинисмо, за то кроз зору почесмо понова и то пошто све људе скуписмо да видимо шта ко има. III чета дошла је то вече амо и овде ноћила. Наш стари посао — и овде почиње интрига и збрка.

15. Око 9 сати јутра кретосмо се пут Бабине Главе и ту одвојисмо резервисте од осталих, па их одведе поручник Обрен, поручник Јоксић и подпоручник Медаковић. Ја сам мојима казао опроштајну реч, која се углавном своди на то, да нису слушали и били уредни, но да опет имају се поносити Сливницом. Мајор опет при разстанку рече им да су били добри, да се поносе и у здрављу да затекну своје укућане. Ја сам моје позвао да узвикну Краљу „Живео“, што они учинише громко проламајући ваздух, а мајор не учини то, но из гомиле неколико њих, викнуше му живео, сигурно за то, ако их је склонио, или ако су имали удела у крађи, као што је случај са неким Х. У. из Ћуприје који је набављао фураж па стекао 60 дуката, пуковар га везао, узео му паре и испитивао га зашто је то радио, нашта му је он одговорио да је видео да благајник то ради па и он, купи по 4 паре а метне по 8 итд. Кад би ко благајника питао зашто то ради рекао би видео је од команданта итд. Х. У. пустио је слободна, а са новцем може се мислити шта је учинио. Ноћисмо у Гушевцу.

16. Мајор нареди ноћу да сви људи буду готови и изађу кад треба. Не одспавасмо чекајући знак а када се свануло изађосмо и његова екселенција лично изброја људе и нареди да се спискови праве. Стари интригашки посао, све се боји да још когод не краде, па ће их бити више те ће га ухватити. Око 9 сати пођосмо па путем преко Жлне села дођосмо у вече у Кињажевац где се разместисмо у квартире“.

Из напред изнетих утисака које је Војвода на овако драстичан начин прибележио најбоље

се виде особине које је још и онда имао. Она велика брига о здрављу и исхрани војника, оно готово очајно запомагање да се људи сместе под кров да не би били од зиме „уништени без пушке и топа“, брига о стоци, њеној храни и раду, све то показује командантско и очинско старање за добро војника, од којих у борби тражи и очекује максимум напрезања. Исто тако из података о крађама и интригама које тако често у свом дневнику наводи види се његово поштење и лојалност.

По доласку у Књажевац отпочео је одмах вежбање и рад у касарни, као и у миру.

Још пре закључења мира и мирнодопског распореда Степан је био позван у т.зв. „Торпедни курс“ на једномесечну обуку у руковању минама и торпедама, које је под руководством капетана Брдарског одржавао страни (аустриски) официр Зубовић. О томе курсу као и о понашању официра који су тај курс похађали Војвода је у свом дневнику оставио доста података од којих износимо неке као:

„28 децембра. Добих налог да сутра пођем у Ниш у некакву школу, где ћу се учити руковању торпедом. Са мнош пођоше два подофицира и два редова. Моји су утисци разни у погледу на ову школу.

29. Данас примих објаву за Ниш и наређење да се јавим капетану Брдарском, управнику те школе, из чега изводим да ће она бити шућмуриш. Читао сам позив Хорватовићев да му официри доставе своје податке и утиске за време мобилизације и ратова итд. Позив је отворен а не поверљив, ја се нисам ништа о њему изразио, али у толико више мислим да је то лепак а менење код

осталих у опште је: да је овај позив кљуса, иако
ђенерал уверава да ће то бити његова лична тајна.
Ја овај корак карактеришем као себичну хуку-
буку, да се стекне гласа а и да се својима учини
услуга колико може, јер без даљег размишљања
кад би когод и смео да поднесе писмо би ли то
било и смело бити за ђенерала обавезно? би ли
он могао што год по њему радити итд.? Заједно
са овим читао сам и поверљиву наредбу Хорва-
товићеву којом забрањује да се дискутује о рад-
њама досадањим „јер то убија дух а треба да се
спремимо за осветнички рат“. — Буди Бог с нама.
Хоће да ме воде у осветнички рат а не да ми
да говорим о онима што су до јуче водили нас на
касапницу и грешили! Но да баталим све ово.
Имам пречих и важнијих послова. У 11 сати пошао
сам из Књажевца преко Тресобабе и у 4³/₄ дошао
у Дервант, где сам ноћио.

30. Продужих пут и дођох у подне у Ниш,
гди једва нађох кревет да ноћим. Да ли да се
сећам утисака у Нишу или на тужној Грамади,
да ли на Дервену, где ми се, механција цинцарин
као што ми сам рече (иначе вели да је из Кру-
шева, да слави славу, да Власи — Румуни од скоро
шире тамо пропаганду, шаљу бесплатно учите-
љице, отварају школе итп. као год и Бугари), жа-
лио како многи хоће да се они протерају а он
вели зашао? Дао сам кола и коња од 20 дуката
па ако од 3 брата ни један није у војсци. То се
не да ни описати а још мање забележити. Боље
да не спомињем Ниш и његове начелнике стани-
ца већ да пређем на оно што је важније. Овога
дана јавио сам се капетану Брдарском.

31. Данас сам видео већину официра који су за ову школу одређени, а добисмо налог да се сутра у 10 часова скупимо у гостионици Код Будима града, гди ћемо се при чаши пива упознати са капетаном Зубовићем.

1 јануара 1886 год. у одређено време одох у гостионицу и после дужег чекања дође Брдарски и поседасмо за сто. Зубовић још не дође, рекоше да је код Краља. Официра доста и сви су особито расположени. Само Милан Маринковић мој друг упита који нам је одређен за предавање. У то дође Зубовић и отпоче предавање о упознавању механизма и руковању са жицама при дејству. Говорио је немачки а Брдарски је преводио. Зачудио се како смо тако брзо запамтили. После подне опет било предавање, почело у 3 а продужено је оно што и јутрос само што је сада сваког од нас испитивао. Ми радимо и пре и после предавања на превођењу правила.

5. И данас пре подне у 10 сати имадосмо предавања. Упознавао нас је са расклапањем и склапањем механизма, а војнике смо ми упознавали са руковањем жицама на апарату, при чему је и он присуствовао и дивио се како су војници брзо разумели и научили. После подне није било предавања, али смо ми преводили правила, јер је Зубовић захтевао да сутра буду готова.

8. Пре подне предавања и обука а после подне у 2 сата одвео сам чету на градско поље гди је требало држати пробу са мином. Пре подне смо однели комору са динамитом, којом приликом ми се ослободисмо са руковањем динамитом, јер дотле не смедосмо га такнути мислећи одмах ће опалити. Али кад Зубовић поче фишке да баца,

да са њима куца по асталу па онда да их крави и трља у прашак, па онда комору пуни и набија — ми се ослободисмо. Пошто се рупа ископала толико колико у њу стане сандук са динамитом и два апарата на њега па се жицама запе и фишек метнуо, у 4 сата дође Краљ са Хорватићем и свитом. Ја му одадох почаст са четом а није ме ни погледао, док се са осталим официрима разговарао, само чети назва Бога нашто одговорише „Живео“ по моме наређењу, затим је отишао до закопаног апарата гди му је Зубовић објаснио справу. Кад је Краљ дошао, сиђе с кола а Зубовић на коњу дојури пред њега па на немачком језику пријави, после чега сам тек ја изашао на рапорт. Кад се објашњавање извршило вратише се сви за које време Зубовић је пунио торпед, а кад се и он врати онда Брдарски повуче за жицу активног прстена и мина пуче не дајући особени ужас како га ми очекивасмо.

9. Опет учење и упознавање са апаратом. Данас претресасмо превод правила. Пред вече изађе наредба управника школе да се од војника образује чета под мојом командом са пет водова и пет водника официра, а остали официри смаatraју се као прикомандовани код чете на службу и од њих имам права да одређујем по 1 за надзорника вежбања.

10. Учење пешачко и практична радња са торпедама. Зубовић псује и виче што се не ради добро а кад га ја замолих да нареди радњу поступно са разделом он се наљути и изјави: да су то само адвокатска извијања, јер његов је посао кад ће он то наредити. Кад је видео да сам ја сувише повучен и ладан живим изразима извинио

се и молио да његову строгост узмемо као поуку у нашу корист, јер не он бити и отићи а ми немо остати, па ако он чује за какву несрећу неће му савест пребацити. Ваљда строгост не може бити без безобразлука. После подне и ја сам радио са мином, којом приликом дадоше ми фишек са барутом, те мина при окидању пуче.

14. Zubović је отишао у Београд и Краљ је наредио да се држи проба са 100 килограма динамита. Пре подне ископасмо руну за смештај динамита и торпеда и разапесмо жицу на 2500 корака. Жица стара од пољског телеграфа па се много кида. У 3¹/₂ дође Краљ са министрима финансије, спољним и војним, са Чедом Мијатовићем и Лешјанином и Хорватовићем. Мноштво света и официра присуствовали су овоме. Како се жица при пробању често кидала, то ми скратисмо одстојање и пређосмо на 2000 корака. Једном се жица откиде те Брдарски позва ме да разредим људе и идем да тражим гди је, па да наставим. Како нисам добро чуо последње речи а знао сам да су дуж линије разређени људи којима је дужност то да чине, ја упитах докле да идем нашто ми он рече да је наставим а неко од г. г. министара, по говору мислим да је г. Гарашанин, промумла као медвед „хм“ докле, „док је откинута па је наставите!“ несрећа једна ма ко да је ваљда је сумњао о мојој слободи. Немадох времена да га погледам већ одјурих са људима и одмах наставих жицу па онда по заповести Брдарској запех апарат од куда дадоше знак пред прси што је значило да је добро. Мина се напуни и после опали. Уопште при целом послу био је неред и нико није имао одређену дужност но се

сви муваше. Ја сам се бојао недаће због рђаве жице. У вече тек вратисмо се у варош.

15. Данас дође Зубовић па када чу шта смо радили веома се обрадовао и честитао нам. Почели смо маневрирање на терену.

17. Данас поред обичног упражњења Зубовић је имао неприлике са Савом Савићем који је тражио неке сатисфакције што је овај јаче викнуо. Уопште многи официри немају озбиљности за овај посао.

19. Празник, рада нема, али чух вест о распореду. Ја сам назначен за команданта батаљона у Х пуку активном, само ако не измене као што то обично чине. Ово ми рече пуковник Бинички; он се заузимао да се ја и Мих. Живковић унапредимо за капетане за ратне заслуге, али Краљ то није усвојио стога што је Рашић старији а није предложен, но ће нас он имати у виду и намерава да целу класу унапреди. Ја сам сада задовољан што се Командант дивизије за мене заузима — дакле дужан сам да службу најсавесније вршим без даље бриге јер сам уверен да се старији о мени брину на чему Богу благодарим. Стев. Грујић дао је оставку да изађе из свога заплета а Атанасковић је стављен на расположење команданту Тимочке војске, Прапорац изгубио Бригаду, а то су све вести за које ја не знам да ли да благодарим Богу.

23. Данас сам имао да опалим и напуним торпед са динамитом, први пут сам; пошто је фишек метнут ја се удаљих и на команду „пали“ повукох, жица пуче али мина не упали — друге две мине — Бунић и Прока опалише и сад приђосмо пажљиво да видимо шта је. Заклопац смо

оставили отворен. Зубовић завири и чуда — мина запета за додирну — ја сам заборавио да коленац исправим, грдне моје бруке, изгубих се од срамоте и мољах Зубовића да поправим а страших се да официри не дознаду узрок, јер су сви видели прекид жице. Пажљиво привезах бели прстен жицом, одмакосмо се подаље и Зубовић срећно учини недејственом мину, па онда приђемо опет те поправих а затим се удаљисмо и опалих мину. Како сам заборавио и сам не знам, али довољно је што сам био изгубио присуство духа од срамоте да официри не дознаду шта је било.

24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. и 31. за све ово време немам ништа важно из школе да прибележим, јер је рад уредно текао, само што дођоше нови официри и војници из Тимочке војске који беху мени поверени за обуку и ја сам их спремио и уврстио у старе. Распоред је изашао и ја сам постављен за команданта I батаљона X ак. пука. Распоред је у свему значајан: млади људи добили су команде веће а стари мање; сигурно је био обзир способности. Као пример наводим да су поручници добили активне батаљоне а I старији подпуковник батаљон II позива и један капетан чету II позива, док су други добили активне пукове.

Вредно је да овде прибележим наше одело како се без прописа прави, изналази и носи — те да се јасно покаже последица наше непрактичне ношње. Неки носе блузе старог прописа, неки са зеленом чојом и звездицама под гушом, неки једну врсту између војничких блуза и мундира са зеленом (род оружја) јаком, дугметима и еполетушкама. Неки носе шајкаче просте а неки са ширитима подобно 76—77 године итд. Просто направио се хаос у оделу.

10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. обичан рад и посао. Грозничава узбуђеност због истицања примирја и преговора о миру што се све по новинама види и чује. У Нишу пуно свакојаких официра, нити те поздрављају нити се јављају. Војници пролазе поред официра као поред пања, ама баш ни главе не окрећу него се још гурају, у кафани безобразни чивути из I позива седну за астал код официра као код друга; просто једно чудо од хаоса и збрке а ни гласа од дисциплине.

Закључење мира није ме обрадовало јер је срамно, али се другог излаза није имало. Квареж је ухватио маха. Гледао сам сено што га је брат министра финансија лиферовао — ни за кровину није, повика је зато велика али се ништа не предузима. Чекамо Краља са дана на дан да држи преглед и да нас одпусте у Команде...

22. Данас смо били у цркви на служби, а у вече дошао је Краљ.

23. Наредило се да сутра буде преглед.

24. у 8 сати били смо на градском пољу. Ладноћа велика а вејавица таква да се просто не може ока отворити, јер оштар снег веје у зенице и вређа гледеће; ветар тако јак да од времена на време подпуно заустави ход и издиже с места. Да несрећа буде већа магла је притисла земљу и ништа се не види ни у близини себе. Једном речи права несрећа која и курјака одјури у рупу, а ми радимо до 10 сати. После подне у 1 сат изађосмо а у 3 дође Краљ и ми приступисмо минирању. За $\frac{1}{4}$ сата динамит беше намештен и покривен а торпеди закопани и напуњени. Паљба је почела по бојницама. У првој бојници слагало 4

мине, у другој не пуче, у трећој моја опали а Булићева слага, четврта слага а у петој две опалише и измрвише каре а две слагаше. Код мене није изгорео сав динамит те сам га морао ископавати, ваљда услед мраза, а код већине осталих није игла ударала у средину но у крај каписле са чега се није и запалила. Кад се прикуписмо Краљ је био отишао. Време беше као и пре подне и никако није попустило.

26. Данас сам се јавио Управнику и посетио сам са неколико официра Zubовића. Брдарски рече да сажаљева што се међу официрима нашло и таквих који свој положај нису разумели нити га ценили но су га омаловажавали пред овим страним човеком. Има официра о којима се он мора са пуно поштовања да изјасни. Zubовић рече да му је мило што смо га походили, имао је официра врло добрих, али имао их је и рђавих. Он нам жели срећу са нашим оружјем и Бог да нас штити, што год је чинио све је радио за нашу сигурност у служби. Ономадашње неуспехе објашњава нашом непотпуношћу, јер уместо да палимо са фишеком иницијалним од 9 грама ми смо кубурили са капислама од 1 грама иницијала, услед чега се и десило да је мини Мариновићевој (4 бојница) експлодирао фишек а каписла и динамит није.

Заиста, ако нисам нигде у овим запискама дао израза нашем понашању, то ћу само овде да поменем да је оно било веома жалосно. Официри нису гледали да што науче но су цео рад избегавали колико више могу, а оне који су озбиљно радили исмевали су и гледали сваким начином да покажу како им је обука у овоме девета брига, без обзира што њихова отаџбина од

њих захтева. Они не беху кадри да разуму, како је цео наш свет уперио очи у нас и какву велику важност полаже на ово оружје па је патриотизам захтевао да ову наду подржимо. Укратко, ја не могах замислити да код нас може имати оваквих официра у оваквим приликама“.

У белешкама овога дневника сав је војвода Степа, онакав какав је био онда у 1885 години и какав је остао до своје смрти. Од несебичног патриотизма до свесног и слепог извршиоца наређења па ма га то и живота коштало. Ко само мало пажљиво прочита овај дневник и унесе се у душу човека који га је писао, одмах ће уочити све добре стране карактера тога војника до сржи костију и тога доброг и питомог човека који се брине за своје људе бригом која премаша само службену бригу. На првом месту јасно се уочава искреност којом је писано, затим отвореност и безобзирност која није својствена сваком младом човеку — а он је био онда када је писао тај дневник свега 29 година стар. Велики дар запажања, критичарски дух и „справедљивост“ његова јасно се истичу, а исто тако како уме да оптужује, уме искрено да призна своје грешке. Ни труна зависти и пакости, напротив, он се љути што неки официри, који би могли, нису хтели да помогну да се оружје у које народ толико верује „подржи“, јер то је од њих патриотизам захтевао. Најзад, из дневника се види са колико је познавања Војвода још онда ценио политичке прилике код нас и како се горко жалио што се и у војску уноси партизанство и протекција.

Све особине које могу да се из тог дневника уоче, Војвода је не само задржао, него још и раз-

вио, а када је он био на положају где је што могао да поправи, трудио се да, уколико је до њега стајало, отклони узроке који су проузроковали неке бар од незгода које су га у ово време мучиле. Што није увек и успевао у томе, није његова кривица, већ прилика под којим је морао да ради.

И из овога трећег рата Војвода је изашао без иједне ране, а цео је рат издржао без иједног дана болести или боловања.

За заслуге у овом рату одликован је 1886 године медаљом за војничке врлине.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ПЕШОВАЦ

Командовање

После рата, у коме је још одређен за команданта 1 батаљона X пешадиског пука, Степа је остао у Крагујевцу до 1 новембра 1886. Иако командант батаљона, он је ово време гледао да посвети студијама, јер је намеравао да ступи на припрему за ђенералштабну струку. Као и сваки посао који је радио, тако је и овај посао озбиљно схватио и почео је да ради свим својим способностима. Из тог времена о спреми његовој имамо мало података, сем причања да се за ту годину дана виђао једино на служби. Кад би хтео да се прошета, као што је обично радио, он је излазио изван вароши — у поље и тамо са неког узвишења обично дуго време стајао на месту гледајући у даљину и размишљајући. Крагујевчани су то сматрали као избегавање друштва и хтели су да га увуку у друштво, али он није пристајао, па су га оставили на миру, пошто су увидели да он неће, те га прозвали особењаком. То му се није десило само у Крагујевцу, него и у Ваљеву и у Београду, где су га такође сматрали особењаком, који воли самоћу. Чак су многи и јавно говорили како тако сатима стоји на Калемегдану и гледа преко Саве и Дунава, или на Пећини у Ваљеву,

не мислећи ништа. Међутим, Војвода је врло много читао, и то не само војничке ствари, већ ствари из свих области наука и вештина и приликом тих шетњи и стајања размишљао о ономе што је читао. Зато је и све ствари које је једном прочитао знао толико дубоко, да се човек који га није ближе познавао морао чудити откуд је све то знао и кад је успео да то све тако дубоко простудира. Са својом женом врло је лепо живео. У кући је био и разговоран и пријатан, врло скроман и „само за својим столом“, као што каже његова госпођа.

Са својим тастом лепо је живео и често разговарао о политичким приликама, претресајући не само рад политичара него и њихове личне особине и карактере. Једино питање у коме се никако није могао да сложи са својим тастом, и које је често било предмет препирке међу њима, било је питање Горачића и учествовање војске у расправи политичких питања. Војвода је стајао на становишту да војску није требало употребљавати за „сејменске послове“, и да је командант, кад је већ послат, морао да врши своју дужност — јер је то извршење заповести, док му је таст то оспоравао.

Од 1 марта до 10 новембра 1886 године Степа је био командир чете у Х пешадиском пуку, због нове формације. Да ли је због те промене протествовао (јер се са положаја команданта батаљона враћа на положај командира чете) немамо података, али је вероватно и он као и сви други официри морао да прими ту промену, пошто је била оправдана.

Од 10 новембра 1886 до 10 октобра 1888 Степа је био приправник за ђенералштабну струку у Главном ђенералштабу. На концу 1886 године полагао је испит за пешадиског капетана и у књизи „лични и службени подаци“ написао својом руком „полагао испит за чин пешад. капетана. — Није падао ни понављао ни један предмет“, — из чега се може извести закључак да је испит добро положио одмах, први пут. Као приправник за ђенералштабну струку био је врло добар и као ђак и као практичар.

Припрему је завршио после ђенералштабног путовања у другој години и према ондашњој Уредби о ђенералштабу и ђенералштабној струци на редовној седници ђенералштабне комисије од 26 августа 1888 — на којој су били присутни: претседник, начелник Главног ђенералштаба, пуковник Јован Мишковић и чланови: начелник историског одељења, пуковник Јован Прапорчетовић, географског одељења пуковник Радован Милетић и начелник оперативног одељења потпуковник Радомир Путник — „претседник саопшти комисији да је време оцени приправника за ђенералштабну струку, који су своју двогодишњу спрему при Главном ђенералштабу свршили и то: капетани II класе г. г. Ђура Рашић и Степ. Степановић, изнесе њихове радове у Главном ђенералштабу (решавање тактичких задатака) и ђенералштабном путовању ове године, као и оцене Начелника оперативног одељења и позва чланове, да се о томе коначна одлука донесе према члану 9 Уредбе о ђенералштабној струци од 22 фебруара 1884 године ФТЊ№ 1383.

Пошто је комисија проучила све радове именованих приправника, и по личном познавању узела у призрење како њихову спрему и способност, тако и енергију и ток у раду одлучила је:

2. капетан II кл. г. Степ. Степановић показао је довољно спреме и енергије и дао доказа да има услова за ђенералштабну службу.

Стога му ваља одобрити да још ове зиме може полагати испит за чин ђенералштабног капетана“.

Кад је на тај начин свршио припрему Степа је као капетан II класе одређен 10 октобра 1888 за ађутанта Главног ђенералштаба, на коме је полагају остао све до 27 марта 1889, када је почео да полаже испит за ђенералштабног капетана.

Пред абдикацију краља Милана на један дан, указом од 21 фебруара 1889, „желећи дати доказа Нашег Краљевског благоволења, на предлог Нашег војног министра“ одликован је међу многим осталим официрима и Степа Степановић орденом Таковског крста IV степена.

По уредби о ђенералштабној струци од 1884 године, свршени приправници којима је одобрено да полажу испит имали су да полажу прво испит за ђенералштабног капетана, па тек доцније, после три године, када стекну право на унапређење у чин мајора, понова да полажу испит за чин ђенералштабног мајора. Оба та испита била су врло озбиљна и врло тешка и није се једанпут десило да ђенералштабни капетан I класе после три године не успе да положи испит за чин ђенералштабног мајора. Време од разрешења са припреме до позива на испит и оно између два испита официри су проводили на служби у трупи,

где су се марљиво спремали за испит. Испит је био теорни и практичан.

И Степа је имао да полаже оба та испита. За први — капетански испит имао је свега пет и по месеци времена за спрему, а програм је био обиман. Стога је он за то време морао много да ради да би постигао спрему потребну за такав испит. Положај ађутанта Главног ђенералштаба био му је добро дошао, пошто је имао слободно поподне за личну спрему, јер се онда радило само до подне.

Тако се Војвода пријавио у марту месецу 1889 године за полагање капетанског испита.

На II седници Ђенералштабне комисије од 21 марта 1889, у којој су били пуковник Јован Мишковић, пуковник Јован Прапорчетовић, потпуковник Радомир Путник и потпуковник Јован Атанацковић, решено је да Степа Степановић почне са полагањем испита 27 марта пре подне. У времену од 27 марта до 1 априла, за време осам седница ђенералштабне комисије, полагао је редом испите из тактике, начела стратегије, ратне службе, војне географије, правила за поретке здружених тела, пољске фортификације, сталне фортификације са тактичким нападом и одбраном града, организације и администрације наше војске, премеравања у границама ниже геодезије, организације суседних држава и историје ратне вештине. Из сваког од тих дванаест предмета извлачио је по три питања и на њих одговарао. Из свих предмета без изузетка добио је: „једногласна оцена: положио“.

На VIII седници ђенералштабне комисије од 1 априла 1889 у тачки II стоји: „По изјави кан-

дидатовој да се служи немачким језиком читао је пред комисијом из Тактике Макса Тира и преводио је без речника задовољавајуће добро“.

„Како је вршио ђенералштабно путовање и на задацима које је тада решавао добио је врло добру оцену, то је од практичног испита ослобођен.

Јаши добро, што је на путовањима и на маневрима показао.

Општи упечаток, који је на комисију овај кандидат учинио, изводи се, да је официр бистар, оштар, решив и поуздан.

Па како је сада све услове за ђенералштабну струку испунио, то учинити предлог да се што скорије у исту преведе, пошто је већ и назначен за вршиоца дужности шефа штаба при једној дивизији“.

Пошто је био одмах 5 априла преведен у ђенералштабну струку а још 28 марта одређен за шефа штаба Дринске дивизиске области, то је одмах почетком априла отишао у Ваљево и примио дужност шефа штаба на којој је дужности остао све време до 1 септембра 1892. За те четири године на дужности шефа штаба Степа је показао врло добар успех, особито у настави коју је под руководством команданта дивизије нарочито неговао. За то време, 1 јануара 1891 произведен је у чин капетана I класе и 1 септембра 1892 одређен за команданта V батаљона у Пожези. Као командант самосталног батаљона у Пожези, који се у оно доба сматрао као најгори гарнизон, он је развио сву своју делатност и обучио свој батаљон на највеће задовољство својих команданата. Из оцене за ту годину, која је,

као уосталом и све Војводине оцене одлична, види се да је постигао одличан резултат у настави свог батаљона. Веома строг и ванредно вредан, а врло повучен и усамљен, оставио је у Пожези врло лепу успомену, ма да није био омиљен. Официри и војници осетили су сву његову тачност, уредност, преданост служби и апсолутну исправност у сваком погледу и морали су да врше службу до краја педантно. Наравно официри га нису много волели, али ниједан се није ни жалио нити тужио, јер све што је од својих официра тражио и сам је испуњавао и у свему и свачему претходио примером.

„Душа нам је на нос излазила, прича један пензионисани ђенерал, који је тада био водник, али шта смо могли да учинимо, кад је Степа био увек први у касарни и последњи из касарне; сваки ручак и сваку вечеру он је лично пробао, а тешко куварима, и свима, ако јело није било укусно. Јесте, тражио је од нас много, али је давао све. Војнике је пазео и чувао, иако их је јурио као душмане. Ми смо га врло ценили и поштовали и волели смо да од њега научимо, пошто је радо хтео да нам држи предавања, али смо ипак једва чекали да испуни годину дана командовања и да буде премештен“.

Као командант батаљона у времену од 17 марта до 3 априла 1892 Степа је полагао испит за ђенералштабног мајора. О том испиту у протоку (књизи) рада ђенералштабне комисије постоји детаљно цео рад на испиту са свима питањима која је извлачио и на њих одговарао. Испит је полагало три кандидата: ђенералштабни капетани I класе Милутин Миловановић, Степан Сте-

пановић и Живојин Мишић. Комисију су образовали: заступник начелника Главног Ђенералштаба, пуковник Радомир Путник, као претседник, и као чланови: начелник историског одељења потпуковник Јован Атанацковић, начелник оперативног одељења потпуковник Димитрије Цинцар-Марковић и начелник географског одељења потпуковник Светолик Протић.

На I састанку од 8 марта 1892 одлучено је да практични испит почне 17 марта „јер ће дотле Министар војни решити да ли су кандидати дужни да овај испит полажу или не“, а да саставе питања: потпуковник Атанацковић за вишу тактику и вишу статистику, потпуковник Цинцар-Марковић за стратегију, ратно међународно право и историју ратова и да се све прегледа и дефинитивно утврди на идућем састанку. „Питања, пак, из организације држава, могу остати она која су и у раније време била састављена“.

14 марта претседник је саопштио решење Министра „по коме су напред именовани кандидати дужни да полажу и практичан испит“ и наређено је да кандидати „17 марта у 8 сати пре подне дођу и добију питања“. Тог дана су дата питања и саопштено кандидатима „да данас осмотре терен, изберу положај и искрокирају га, а сутра дан у 8 сати пре подне да дођу у Ђенералштаб и овде под надзором напишу извештај и диспозицију и доврше крокије. То је и извршено 18 до 1 сат по подне“.

На IV састанку комисије „претседник је саопштио комисији да су кандидати израдили дате им задатке до одређеног времена, те је нужно да се задаци прегледе и оцене, пре него ли се отпочне

усмени испит. За овим су задаци редом читани, критиковани, после чега је приступљено оцени. Већином гласова одлучено је да су сва три кандидата положили испит, премда не сасвим повољно“.

Затим је полагао испит из више тактике 20 и 21 марта, па из начела ратоводства (стратегије) — 23, па 24 марта из организације наше државе подробно а суседних земаља у главном, па војну статистику Балканског Полуострва и северних покрајина суседних (Аустро-Угарске и Румуније), па међународно ратно право, па историју ратова (из Наполеоновог рата 1796 године из Пруско-Аустриског рата 1866 године и из нашег рата 1877/8 године по један задатак) у току три дана и после тога су донесене оцене — „сва три питања из свију предмета положио (једногласно)“.

Најзад на XVI састанку од 3 априла у 9 сати пре подне „саопштен је кандидатима резултат с тим да су г.г. капетани Степановић ... положили испит за чин ђенералштабног мајора.

С озим је рад завршен, а кандидатима саопштено је да према добивеном налогу Министра војног одмах иду на своју дужност“.

Тако је Војвода положио испит и још одмах сутра дан 4 априла отпутовао натраг у Пожегу на своју редовну дужност.

Указом од 2 августа 1893 Степа је после непуне године дана командовања батаљоном премештен у Ваљево за начелника штаба Дринске дивизије, где је остао две године и два месеца, све до 8 октобра 1895.

У књизи „личних и службених односа по добивеном официрском чину“ за 1894 годину, а у рубрици „материјално стање“, Војвода је написао

„поред плате има 600 динара годишње дохотка од жениног имања“, што значи да је приход са тог имања од 1881 године спао на половину, јер нису ништа од имања отуђивали.

На положају начелника штаба остао је до 8 октобра 1895, кога је дана одређен за команданта VII батаљона у Београду. Као начелник штаба Војвода је продужио посао са истом енергијом, вољом и умешношћу као и раније, и са истим резултатима као и раније.

За шефа Ђенералштабног отсека Министарства војног одређен је 12 марта 1896. Служба коју Војвода није волео. Најрадије је служио у трупи и тад је имао највећег успеха, из чега је изводио закључак, као што је доцније причао својим зетовима, „да је имао много већег утицаја на људе кад им је директно заповедао а не индиректно“.

22 фебруара, на дан прогласа краљевине одликован је, као и велики број официра, орденом Белог орла V степена.

У чин ђенералштабног потпуковника унапређен је 29 априла 1897, а пре тога, 18 марта, постављен је за вршиоца дужности команданта VI пешадиског пука. Од 9 марта те године до краја школске године био је хонорарни професор ратне историје на Вишем курсу Војне академије. Кад је унапређен у чин потпуковника, 3 маја утврђен је за команданта VI пешадиског пука у Београду.

Као командант пука остао је нешто више од годину дана и за то време показао је великог успеха нарочито у гарнизоним вежбањима и маневрима, који су у то доба врло много рађени. Био

је као и увек дотле „дисциплинован“ и изванредно вредан и заузимљив. У оцени те године, која је била одлична, нарочито је истакнут његов тактички рад са трупом и успех који је у гарнизоним вежбањима постигао.

Као професор био је врло тачан и ниједан час из историје ратова те године слушаоци нису изгубили. Предавања су му била врло занимљива и слушаоци су га радо слушали, јер је умео живо да предаје и давао је кратке и концизне закључке.

Предавао је рат пруско-аустриски од 1866 године и Наполеонов рат од 1805 године.

Те године, 1898, као командант пука, 22 фебруара одликован је орденом Таковског крста III степена.

„У августу месецу 1898 године, као ново произведени официри, прича један ђенерал, јавили смо се на службу нас тројица, који смо били одређени у VI пешадиски пук. Још пре тога многи наши старији другови који су служили у пуку причали су нам о строгости и исправности командантовој и нарочито нам нагласили да добро pazимо како ћемо бити обучени, како ћемо стати — поравнати, како ћемо се поклонити и како ћемо рапортирати, јер, рекли су нам, ако нешто ма и најмање не буде исправно, изјуриће вас напоље. Пошто су нас прегледали неки водници, наши старији другови и ађутант пука и удесили све и пошто су нас научили шта и како треба да радимо, ађутант нас позва тачно у 10.30 часова код команданта. У малој собици једне од барака на Бањици седео је командант кад је ађутант отворио врата и са „изволите господо“ хтео да нас пропусти. Нас троје по старешинству уђосмо и по-

стројисмо се. Још нисмо успели ни да се поклонимо и рапортирамо, а командантова десна рука испружи се пут врата. Изађосмо. Шта нам није добро, питали смо се у чуду. Нико није знао, ешарпе добро притегнуте, сабље исправно опуштене, капа у левој руци — дакле исправно. Уђосмо понова, потпуно исто, командант устане, погледа нас и пружи руку пут врата. Најзад ађутант нам рече да сабљу не држимо прописно, јер иако правило прописује тако, још није ступило ново правило, већ да морамо сабљу да држимо између карика — и имао је право“. Колико је Степа као командант пука био ревносан, најбољи је доказ што је за све време док му је пук био на Бањици у логору и он лично становао под шатором, истим под каквим су и војници становали. Ретко је прошла ноћ да он није обишао све шаторе, и командири и водници муку су мучили да науче војнике да се не откривају, а пожарни су често стајали по 2 сата „у кочићима“ због тога што нису на време видели да је неки од војника у сну збацио ћебе са себе.

„Ох, проклети поднаредник Тихомир, говорио је често ондашњи капетан Милош Јовановић, звани Церемонија, не може га човек низашта купити“. Командант пука увек кад је обилазио ноћу водио је поднаредника Тихомира Вићентијевића из 1 батаљона, који му је носио фењер и откопчавао шаторе и наређивао му да га пробуди у време кад је хтео да обиђе, тако да је поднаредник Тихомир увек знао кад ће и кога командант обићи, али никад ниједан официр ни подофицир није то од њега могао раније да дозна, иако су и једни и други покушавали на све могуће начине, било милом или силом да га на то намоле или натерају.

У то доба у Београду су била три пешадиска пука, VII и VIII, из Дунавске дивизиске области и VI, који је припадао Дринској дивизиској области. Како је била образована Команда активне војске са краљем Миланом на челу и како је краљ Милан предузео да војску изобрази и истера на највиши ниво, а био врло омиљен међу официрима, међу пуковима се развила конкуренција и сви су се пуковари трудили да им пукови буду најбољи. Искоришћавајући ту корисну утакмицу краљ Милан је чинио велике напоре да то подржава и наравно војска је од тога само имала користи. Преглед, на пример, регрутске школе у 1898 години вршио је лично Краљ. На Бањици, водници сва три пука довели су своје водове. Постројили их и пред Краљем и свима старешинама, међу којима и командантима пукова, радили са водовима наређене им радње. Команданти пукова сваки за свој пук поучавали су своје воднике још и онда када је преглед већ почео. Само Војвода, онда потпуковник, Степа није ни речи проговорио својим водницима. Кад су га затим запитали зар он нема ништа да каже својим водницима, он је лаконски одговорио: „Водници мога пука знају шта им ваља радити, а сада је доцкан говорити им ма шта. Не гоји се прасе уочи Божића, господо“. И заиста, водници његова пука нису били ништа гори од свих осталих, јер су сви били одлични.

Маса анегдота из тога доба и данас се још препричава међу официрима, али обим ове биографије не допушта нам да их овде износимо.

Непосредно после командовања пуком, 15 октобра 1898 као ђенералштабни потпуковник постављен је Степа за вршиоца дужности начелника

ђенералштабног одељења Команде активне војске. Иако је на том положају био врло употребљив, није остао дуго, ни пуних пет месеци, па је 3 марта 1899 одређен за вршиоца дужности начелника опште војног одељења Министарства војног. За време док је био начелник опште војног одељења био је уједно и уредник Службеног војног листа. Са променом Министра војног и Степа је 1900 године стављен на расположење Министра војног.

Као начелник опште војног одељења Министарства војног Војвода је био страх и трепет за чиновнике Министарства. Навикнут на трупну дисциплину, на тачност и исправност, он је од многобројног особља Министарства тражио тачност, уредност и експедитивност, говорећи: „Научићу ја ту господу канцелисте памети“. И често, безмало сваког дана, могао га је човек видети на степеницама улаза у Министарство, где са сатом у руци контролише долазак наредника, писара, официра и чиновника. Ни ту га нису волели и говорили су да је „врло тежак“ и да „сваки акт морамо да лепимо, јер му се или садржина или стилизација не допада“. Кад је требало носити „пошту“ на потпис, по неколико би се пута референти „преслишавали“, да ако би некако могли да задовоље начелника. Али њега је било тешко задовољити.

Све до 5 августа 1900, дакле скоро месец дана, био је на расположењу, а тог дана одређен је за вршиоца дужности команданта пешадиске бригаде Дринске дивизије. Тако је после 4 године и 9 месеци проведених у Београду био понова премештен у Ваљево, но није се дуже задржао

само непуна три месеца, па је због неког неспоразума, мање — више по казни, већ 30 октобра исте године одређен за команданта пешадиске бригаде Тимочке дивизије и премештен у Зајечар. Тамо је остао сам о шест месеца. Службу је вршио као и увек са највећом вољом и преданошћу. Као што је често говорио „трупа је за официра што и вода за рибу, а нарочито за ђенералштабног официра. Ту он може да покаже шта зна и да да резултата. Канцеларија убија дух, исцрпљује снагу и претвара човека у механизам. Никад нисам волео канцеларију и не саветујем ником, а нарочито ђенералштабном официру, да дуго остане у канцеларији, јер му је сигурно да ће се убајатити и неће никад бити добар командант“.

У чни ђенералштабног пуковника унапређен је 6 августа 1901, а 30 октобра исте године одређен за помоћника начелника штаба Команде активне војске.

Те 1901 године умро му је таст Велислав Миловановић срески начелник у пензији. Он је свог таста поштовао и волео, и зато му је тај удар судбине био врло тежак.

На положају помоћника начелника штаба Команде активне војске остао је до 20 новембра 1902, а тог дана одређен је за помоћника начелника Главног ђенералштаба.

У то доба, а од 3 децембра 1902 године па до краја школске године — јуна 1903 године, био је по други пут хонорарни професор историје ратне вештине на Вишој школи Војне академије. Предавао је XII класи Више школе 1796 годину и Наполеонов рат 1805 године. У исто време био

је и уредник војног часописа „Ратника“, све док није премештен за команданта дивизије.

У тој 1902 години, 15 септембра, Војвода је дочекао прву родитељску радост, јер је тог дана удао своју старију кћер Милицу за санитетског капетана д-р Крсту Драгомировића. Са доктором Драгомировићем имала је његова кћи петоро деце, од којих су троје живи.

Када су 29 маја 1903 године официри завереници извршили убиство краља Александра и пуковник Живановић извршио самоубиство, Степа је одређен за начелника опште војног одељења Министарства војног, само за непун месец дана, а доцније, 26 јуна 1903, за команданта Шумадиске дивизиске области.

Као командант дивизије, у оно време тешке кризе, а нарочито зато што је сматран као противник завере и завереника, Степа је имао горких часова и великих брига и мука.

Срећом, тада му се родило прво унуче, истина девојчица, не дечко као што би он желео, па га је то, онако чедна, осећајна и нерасположена, донекле умиривало и ублажавало, јер је према унучићима био потпуно онакав каква га је Бог створио, природан, нежан и чак детињски весео и расположен.

Из тог доба има највише анегдота, које се све углавном свде на исправност у служби, и нарочито на разне трикове официра и њихових породица како да избегну командантов надзор над неправилном употребом војника — посилног. Као и увек, Степа је и као командант дивизије био врло строг и до крајности исправан у служби. Методичан и предострожан, он је обраћао врло

велику пажњу на сав свој посао, те је због тога и посао ишао доста sporo. Његови начелници и референти имали су велике муке са њим и „његовим ђудима“ како су се изражавали. Свакоме је он одредио тачно време кад могу да му реферишу и донесу пошту на потпис. Како је посла било много а командант је хтео сваку ствар лично и да види и да „стилизира“ то су референти често остајали код њега дуго времена и кад сврше, излазили из канцеларије „црвени, знојави и скувани“ и пред вратима, бришући зној са чела, хуктали и гунђали. Једино начелник штаба имао је право да уђе кад год је хтео и то само за хитне и важне ствари. И често су се референти пре уласка код команданта распитивали, било код начелника штаба или ађутанта или оног ко је излазио, каквог је расположења, и онда, а пошто је одговор готово увек био исти „мани га, љут је као рис“, одвајали „горогане“, т. ј. предмете тешке, где командант треба да даје какво мишљење или одговор или неки други, и носили само оно што је већ прошли пут видео и наредио како да се напише. Било је и таквих референата који су хтели, па некад и успевали да преваре команданта, па су на предмет прво прилепили парче чисте хартије и написали решење, као да је већ једанпут тај предмет био пред њим и он му дао форму и садржај. Јер, командант је имао обичај да и не питајући потпише предмет кад је видео да је био „залепљен“.

Љутио се ако ко од референата задоцни, али није дозвољавао ни да дође раније и чека, прича његов референт инжињерије.

„Моје време за реферисање било је девет и четврт, прича један његов референт из тог доба, али, као и сви други, ја сам увек из предострожности долазио неколико минута раније. Једног дана, ја баш наилазим, а командант артилерије, чији је ред био пре мене, излази. Погледам на сат, девет и пет минута.

— Сигурно се командант жури — помислим и уђем у канцеларију.

— Не примам вас, рече ми командант. Изађем и одем у канцеларију начелника штаба где смо обично чекали, да сачекам моје време, кад за мном уђе жандар и позва ме.

Уђем понова у канцеларију.

— Што сте раније дошли, молим вас?

— Срео сам команданта артилерије, па сам помислио да се журите.

Наравно командант ми је „очитао једну од својих буква“ и дао лекцију из тачности.

— Да сам се ја журио ја бих вам наредио да дођете. Ово се журио само командант артилерије“.

Службу и њене интересе гледао је као светињу и сваку неправилност, нетачност, повреду дисциплине, а нарочито сваку злоупотребу и користољубље, гонио је без милости. Тешко потчињеноме на кога је само посумњао да је посегао руком за државном имовином. Тај би имао да издржи тортуру кривичног прогона до краја и да само судском пресудом о невиности поврати код њега поколебано поверење.

„Када сам једном приликом као референт за правне послове, написао је у Споменици професор универзитета д-р М. Анимовић, у недостатку правних основа за стављање под суд, предложио

прекид кривичне истраге над једним пуковником, окривљеним због сличне ствари, у чију је неисправност већ израније сумњао, Степа је, као да сам га у живац погодио, скочио са столице, лупнуо снажно рукама о сто и речима: „Господине пуковниче, немојте ме правити лоповским јатаком“, ствар одлучио на свој начин. Пуковник је после рата доказао своју невиност пред судом и суд га ослободио, али војвода Степа као Степа учинио је своје и у овом као и у сваком другом случају, остао доследан самом себи“.

Кад је једног дана шећући се крагујевачким парком, неколико дана после најстрожијег наређења да се посилни код официра смеју употребљавати само за оне послове који су предвиђени правилима службе, срео једног војника који је носио порције, он га заустави.

— Војниче.

— Изволите, господине пуковниче.

— Код кога си на служби?

— Код мајора Томашевића.

— Шта то носиш?

— Носим ручак из официрског дома.

— Ко ти је наредио да носиш порције?

— Госпођа мајорица.

— Седи.

— Разумем.

И војник седе.

— Једи.

Кад је војник почео да се снебива, он му нареди понова „Једи, кад ти наређујем“.

И војник је појео цео ручак, док је командант дивизије стајао и смешкајући се гледао. Кад

је свршио и порције остале празне, командант му рече.

— Е сад иди кући, па кажи госпођи мајорици, да те је срео командант дивизије, и да ти је наредио да поједеш ручак.

Мајор М. Томашевић заиста није знао нити наредио да војник носи порције, јер је то радила служавка, али је пазио да ли ће срести командантовог војника да што носи и срећа га послужи, па некако после кратког времена сретне командантовог војника да нешто носи у рукама. И на исти начин и он заустави војника.

— Код кога си на служби?

— Код команданта дивизије.

— Шта то носиш?

— Прасеће печење.

— Седи и једи.

— Не смем, господине мајоре.

— Једи, наређујем ти.

И војник поједе печење.

— Е сад иди па реци да те је срео мајор Томашевић и наредио ти да поједеш печење.

Ни речи једне није му рекао командант дивизије и, као што је тврдио мајор Тамашевић, ни онда ни доцније није га „прогањао“, иако се он надао да ће се зло провести.

Није то његово наређивање о посланима било некаква пакост или отежавање официрима и иначе тешких прилика под којима су живели, напротив, где год је могао он се залагао да официрима помогне, јер, као што је говорио често „њихово је да врше службу, а моје да им створим најповољније услове да то могу да чине“. Он је сматрао да је то злоупотреба, јер није правилом предви-

ђено, а желео је да и према војницима, за које је имао увек много обзира, буде правичан и не дозволи да раде и оне послове који не одговарају њиховом позиву.

У 1903 години, 22 фебруара, одликован је Таковским крстом II степена, а 8 августа исте године добио је и Споменицу краља Петра.

1904 године, 29 јуна, на Петровдан одликован је орденом Карађорђевог звезде III степена, који је тада установљен, а 15 јуна те године и орденом Белог орла IV степена.

29 јуна 1907 унапређен је Степа у чин генерала и остао и даље у Крагујевцу као командант Шумадиске дивизијске области.

На положају команданта дивизије остао је све до 1908 године, скоро пуних пет година. За све то време био је као старешина строг и захтевао од свих ону исправност у служби коју је и сам увек вршио. Али никада није био безобзиран и у потребним приликама увек је умео бити увиђаван. Они који су пре двадесет и пет година, као млади официри, били под командом пуковника Степе, команданта дивизије у Крагујевцу, још и данас са усхићењем препричавају анегдоте о томе како се Војвода Степа умео некада да спусти у редове млађих официра, да разуме душу њихову и да испољи такву толеранцију какву нико од њега није очекивао.

Као командант дивизије, он је страшно мрзео да чује и драстично кажњавао, кад су официри у вароши пили, или се картали или, што је још најгоре било, потукли се „са цивилима“.

Али је зато одобравао да се сав тај младински живот са свима својим екстраваганцијама и експанзијама смести под кров Официрског дома.

„То су млади, бујни људи, говорио је своме референту судства; ја знам да негде мора да се изручи сав тај електрицитет који се, као у Лајденовој боци, накупи у њима, али ето им Дома, па ту нека раде шта хоће, нека се опијају, разбијају или чаше и огледала или један другом главе, нека се деру и нека дубе на глави ако хоће, нека се коцкају или што им је воља, само нека се не излажу грађанима, да их гледају и да им се смеју — то им не дозвољавам“.

„Било је то у суботу по подне, када нисмо имали занимања, прича један ђенерал, који је у оно доба био водник. У Официрском дому брујало је као у кошници. Сви столови били су заузети. Око једног стола у пространој старој „Одак-лији“ повученој у један кут старог дворца кнеза Милоша претвореног у Официрски дом, окупили се млади официри и „погађају конген“. И као што то у таквим приликама обично бива, сви су као хипнотисани гледали у квадрате обележене кредом на столу и у карте које је хитра рука „бан-карова“ разбацивала десно и лево. Одједном се иза њихових леђа, као јерихонска труба зачу карактеристичан ситан глас команданта дивизије:

— Молим вас, двадесет пара на кеца.

Као громом погођени, сви официри отскочише и заузеше став мирно.

— Немојте се узнемиравати, господо. Продужите само.

И озбиљни и строги Степа, са осмехом на устима изађе из собе“.

У 1906 години за време командовања дивизијом имао је командант велике незгоде, истина више у моралном погледу, са такозваном „подо-

фицирском завером“ која је доцније на суду ли квидирана. Под утицајем ондашњих прилика, а потстакнути писањем неких дневних листова, неколико младих људи — подофицира, незадовољни сувише јаким притиском и строгошћу у командовању, које је безобзирно спроводио командант дивизије, образовали су заверу са тежњом да убију команданта дивизије и још неке друге офицере, да доведу друге и са њима даље предузму „рашчишћавање“ прилика. Откривена, завера је спречена, подофицири, учесници завере, поапшени и на суду осуђени.

„То је болна тачка целе моје каријере, рекао је војвода своме зету. Ја сам у животу имао много тешких ствари, гутао сам и неправду и непризнање, вређали су ме и омаловажавали, али ме ниједна ствар није толико дирнула као та. Жао ме је оних јадних младих људи, заведених од несавесних или егзалтираних шпекуланата, јер им је уништена каријера у војсци, где би можда дали великих користи и народу и отаџбини. Али ја нисам могао ту ништа помоћи“.

Кад је 1906 године добио унука, био је сав срећан и то му је био као што је рекао „ведар и сунчан дан на тмурном небу данашњице“.

У 1907 години, 28 октобра, удао је и млађу кћер за ондашњег пешадиског капетана, данас дивизиског ђенерала у пензији, Јовицу Јовичића. Из тог брака, Војвода је добио још два унучета, па их је тако имао свега петоро, према којима је једино, кад је већ остарео, показивао своју љубав и нежност, отворено и без устручавања.

Марта 24, 1908 године Степа је одређен за команданта Дунавске дивизиске области и преме-

штен у Београд, али ту дужност није ни примао, јер је одмах после шест дана постављен за Министра војног, на коме је положају остао до 24 децембра исте године.

Као министар у то доба покушао је да спроведе идеје командовања како је он замишљао да треба учинити. На положају начелника Главног ђенералштаба био је тада ђенерал — доцније војвода Радомир Путник, са којим је војвода Степа сарађивао и донекле радио и као министар по савету Путниковом.

Војводу Путника, војвода Степа необично је ценио и поштовао. У њему је гледао велики војнички старешински ауторитет и то се у њиховим међусобним службеним и личним односима и осећало. Путник је добро познавао вредност Степину и са њим је у служби рачунао онаквим какав је био. Кад се за време ратова један од старијих официра, коме је тешко било подносити војводе Степе старешинство, лично пожалио Путнику на војводу Степу, Путник је само слегнуо раменима и са речима: „Степа је Степа“, прекинуо сваки даљи разговор са њим, хотећи овим да каже да је у нашој војсци само један Степа, и да са њим таквим какав је и његовом командом има без поговора да рачуна сваки онај који се под његовом командом нађе.

За време првих узбудљивих дана анексионе кризе, војвода је као министар умео да сачува хладнокрвност и поред тога што су га са свих страна нападали, и у јавним гласилима и чак у Народној скупштини, и да убеди и народне претставнике и све остале да се под приликама у којима се и војска и држава налазе, не може ништа

учинити, већ да прво треба спремити и војску и државу, па тек онда решавати тако крупна питања. Његови говори у Народној скупштини били су врло добри, прецизни, тачни и са познатом његовом речитошћу бистри и јасни као „изворска вода“.

Време од 24 децембра 1908 па до 11 јануара 1910 провео је као министар на расположењу, сарађујући и тада на спреми и организацији за рат. Од 11 јануара 1910 до 6 фебруара 1911 био је командант Моравске дивизиске области, а од тада па до 24 фебруара — дакле свега 18 дана — командант Дунавске дивизиске области, кога је дана поново постао министар војни.

По себи се разуме да је министар војни у то доба (1912) непосредно пред рат, који је озбиљно припреман, имао пуне руке посла. Са војводом Путником, кога је заменио на министарској столици, да би овај могао да предузме и спроведе још и све завршне припреме око спреме војске с једне и спреме државе с друге стране, војвода Степа је сарађивао у пуној сагласности и заслуга за онако сјајно извршене припреме, наоружање и опрему наше војске за рат 1912 године у велико припада и војводи Степи, поред војводе Путника.

Кад је краљ Петар I указом од 26 јуна 1911 подарио нове заставе Краљевој гарди, пешадиским и коњичким пуковима и полицајској жандармерији и свечано им их предао са речима:

„Поверавајући ово свето јуначко знамење пуковима — Краљевој гарди и жандармерији као залогу војничке части и као знак зборишта Наших храбрих војника, Ми смо потпуно уверени да ће се они, под окриљем овога знамења славе

и части, вазда сећати свога војничког завета и заклетве дате Краљу и Отаџбини и да ће као достојни синови својих јуначких предака учинити, да се застава њиховог пука — њихове команде — увек поносно вије у редовима њиховим, на славу Српства, и на понос Нама, Отаџбини и јуначкоме своме пуку — јуначкој својој команди“, одговорио је тада Краљу војвода Степа, као Министар војни, овим говором:

„Ваше Величанство

Примајући данас из руку Вашег Величанства заставе, те највеће светиње војничке, војска Вашег Величанства запламтила је жељом: да Вашем Величанству и отаџбини што скорије може и делом потврдити свој завет, да ће она те заставе прославити неугасном славом, која ће светлити, као сунце — вечито и сјајно.

Благодарна војска на непрекидној бризи и старању Вашег Величанства за њен напредак и усавршавање и данас, на овај, за њу епохалан дан, моли Ваше Величанство да примите уверење: о њеној безграничној оданости Престолу Вашег Величанства, и неуморном старању да преданошћу служби и дужностима испуни наде које на њу полаже Ваше Величанство и Отаџбина.

Ја се, Ваше Величанство, осећам веома сретан што на данашњи дан могу да будем тумач ових осећаја војске и да у њено име поздравим Ваше Величанство са: Живео Наш Врховни Командант Краљ Петар I.

Живео Наш Главни Инспектор Њ. В. Престолонаследник Александар.

Живео цео Краљевски Дом“.

Ипак, „тешка нарав“ и „чисте руке“, војводе Степе и у то доба интензивног рада на набавкама, кочила је иницијативу млађих, начелника и референата и они су имали великих тешкоћа да припреме све онако како је требало.

„Муке сам видео, прича пуковник г. Влајић, са набавком митраљеза. Као ново оружје, којим су све војске већ биле наоружане, требало је и у нашој војсци увести митраљезе и ја сам настојао да набавим извесну количину за сваки пук, али министар Степа рече ми једног дана:

— Волим ја више један вод стрелаца, него те твоје митраљезе. Немој ми молим те ту попозвати како може један митраљез замењивати читав вод пешака. Наравно, у току наших ратова и сам се Војвода уверио, да сам ја био у праву, јер не само да су митраљези били приближно по ватреној моћи једнаки водовима пешака, него су постали и још су и данас најопасније ватрено оружје свих војска“.

Ратови за уједињење

Пре него што је српска војска ушла у ослободилачки рат, војвода Степа је 22 маја 1912 стављен на расположење и као такав остао све до 17 септембра — дана објаве мобилизације, када је одређен за команданта II армије, са којом је доцније провео све ратове и коју је својом умешношћу, знањем, енергијом и ваљаним вођењем прославио заједно са својим именом.

Рат 1912

У српско-турски рат 1912 године ушао је војвода Степа као ђенерал и командант II армије.

Кад су припреме у дипломатском и војном погледу биле завршене, образован савез између Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке, обезбеђено неутрално држање свих осталих сила и будући рат ограничен само на Балканско Полуострво, а своје војске припремили како у материјалном, тако и у моралном и знанственом погледу, савезници су тражили повод за рат. Ситуација је била у сваком погледу повољна за савезнике. Истина, у Цариграду су били уверени да је турска војска добро спремна и да ће Турска, ако сукоб буде ограничен само на рат са савезницима, са њима врло лако

изаћи на крај. Али се у Турској ипак страховало да ће се у случају успеха и победе умешати Русија и да Турска онда у најмању руку неће ништа добити.

Савезничке државе први пут сложне за заједничку борбу против заједничког непријатеља и добро спремне за рат, нису ни најмање сумњале у успех, али су се бојале да се Аустро-Угарска не умеша и спречи рат.

Русија је била благонаклона и цар Никола II одобрио је српско-бугарски уговор у целости и обећао помоћ и у војној спреми и при финансиским операцијама у Паризу.

Аустро-Угарска била је везана својим изјавама, понављаним често после анексије Босне и Херцеговине, одбијање Немачке да до краја помаже њене аспирације и претензије и руско-италијанским споразумом о спречавању даљег продирања на Балкан, а била је мање-више уверена да ће Турска и сама не само одолети нападу, већ и тући све савезнике.

Кад је Турска у лето 1912 почела гомилати војску код Једрена, Бугарска је поставила савезничким државама питање да ли пристају да зарате на Турску, ако турска влада не пристане да одмах и стварним реформама поправи стање хришћана у својој држави. Све три савезне државе одговорице су већ после неколико дана да су вољне и спремне да се лате и крајњих средстава за ослобођење својих сународника. После тога утврђени су посебни споразуми између држава, које их дотле нису имале, између Србије и Црне Горе и Србије и Грчке и војним ковенцијама одређене су све подробности за саму акцију. Кад је то било

свршено известиле су балканске државе (15 септембра) руску владу да је међу њима утврђен у свему споразум и 17 септембра потписан је војни савез и наређена општа мобилизација.

За то време избили су погранични сукоби, који су дали повод за рат. На српској граници били су се од 2 октобра крвави бојеви код Мердара и код Васиљевачких караула. Српски посланик у Цариграду предао је 4 октобра увече турској влади декларацију српске владе, која је била исто што и објава рата.

Општи савезнички ратни план предвиђао је да бугарска војска дејствује на маричком војишту, грчка и црногорска на својим посебним војиштима и српска војска на вардарском војишту, а да са њом кооперише, заштићујући правац Ћустендил—Софија, једна армија од 1 српске и 1 бугарске дивизије под командом српског ђенерала и под управом српске Врховне команде. Српски ратни план би је: наступање у Турску са задатком да туче турску војску на вардарском војишту.

Првобитни турски ратни план према Србији био је (план фон Дер Голца) стратегиски дочек, т.ј. у почетку дефанзива на Овчем Пољу ради добивања времена за концентracију трупа, а после тога предузимање снажне офанзиве. У јуну 1912 године, министар војни Назим-паша израдио је или усвојио нов ратни план: брзим и енергичним нападом на бугарску војску на маричком и на српску на вардарском војишту растројити савезничке планове и посебно тући савезничке војске.

По завршетку стратегиског развоја српска војска је распоређена овако: Врховна команда (краљ Петар I. Начелник штаба ђенерал Р. Пут-

ник) у Нишу; I армија (Престолонаследник Александар — 5 пешадиских и 1 коњичка дивизија) у долини Јужне Мораве око Врање; II армија (ђенерал Степан Степановић — 1 српска и 1 бугарска дивизија) код Ћустендила и Дупнице; III армија (ђенерал Б. Јанковић — 3¹/₂ дивизије) у три групе, Топличка на простору Преполац — Мердари; Медвеђска у долини Медвеђе и Моравска бригада код Тупалских Висова. Ибарска војска (ђенерал Михајло Живковић — 1 ојачана дивизија) код Рашке и Бољевца и Јаворска бригада (пуковник М. Анђелковић — 2 пука, 1 ескадрон и 2 батерије) на Јавору и у Кушићу.

Кад је рат објављен, све српске армије заузеле су граничне карауле и прешле су границу; савладале су лако граничне одреде и наступале су одређеним правцима.

Пре него што је II армија предузела покрет према датој директиви, по тражењу бугарске Врховне команде, Рилска дивизија упућена је у долину Струме, а Тимочка дивизија, која је остала, сама у II армији, заузела је без борбе Криву Паланку, продужила даље покрет и, гонећи пред собом слабе делове турске војске, заноћила 9 октобра према Кратову са претходницом у њему.

У току 10 и 11 октобра била се Кумановска битка. За то време Тимочка дивизија, пошто је заузела Цар Врх и тамо оставила један део, продужила према основној директиви својим правцем ка Кратову, била бој код Црног Врха, који је заузела 12 октобра, али јој је наређено да се одмах концертише у Ћустендилу и по тражењу бугарске Врховне команде стави њој на расположење.

Руководећи операције своје армије Војвода Степа био је 10 октобра код Страцина и имао је извештај о борби код Куманова. Депешом Пов. О. Бр. 116 од 11 октобра у 10.45 сати он је изнео своја мишљења и предложио Врховној команди да би могао са једним пешадиским пуком дејствовати у правцу Градишта и тиме олакшати првој армији која је завезала бој код Куманова.

У исто време у 11.25 часова наредио је то Тимочкој дивизији да изврши под Пов.О.Бр. 119. Но било због тога што ни сама Врховна команда није још знала да се код Куманова бије битка, којом ће стварно добити рат, или из којих других разлога, није на тај предлог ништа одговорила и војвода Степа морао је да ради како му је директивом било наређено.

После рата војводи Степи многи су пребацивали што није са Тимочком дивизијом „појурио на пуцањ“ и ударио у десни бок турске главне снаге, већ је оставио да битку бије сама I армија.

Кад су после рата зетови говорили Војводи зашто не одговори тима што су га нападали, и пребацују му не само неактивност него му одричу стратегску па и тактичку концепцију, Војвода им је одговорио: „Нећу да одговарам ни да се браним, јер би тиме признао да сам погрешио. Сав мој рад стоји сваком на расположењу, па нека види шта сам и зашто радио и урадио. Лако је сада после рата, кад је све познато и оно што је непријатељ мислио и радио и цео распоред, правити стратегиске комбинације и налазити шта би било најбоље. Историја ће већ сваког поставити на своје место, па и мене, и ако нисам нешто и негде добро урадио она ће то већ жигосати и

без моје одбране као што ће и признати и поред свих напада“. И опет је имао право.

Одмах после Кумановске битке Рилска дивизија је узела Кочане, а Тимочка Кратово, али даљи рад II армије на том војишту обустављен је и наређено 13 октобра да се II армија концентрише у Ћустендилу и стави под команду бугарске Врховне команде.

Тако је II армија, која је преформирана и у чији је састав ушла Дивизија II позива и Тимочка дивизија I позива, ушла у једренску операцију, где је под командом бугарског ђенерала Иванова упућена на западни и северозападни сектор опсаде Једрена.

Пре доласка II српске армије, бугарска II армија под командом ђенерала Иванова већ је била извршила опкољавање Једрена, пошто није успела да га заузме.

После доласка трупа Тимочке дивизије I позива, 18 октобра извршено је ново груписање: северозападни сектор заузеле су две бригаде 8 дивизије бугарске (са западног сектора), српска Тимочка дивизија и прва бригада 11 бугарске дивизије, а обе друге бригаде 11 дивизије и по једна бригада 8 и 9 бугарске дивизије заузеле су источни сектор. Комбинована коњичка бригада (српски коњички пук Тимочке дивизије и 1 гардиски бугарски коњички пук) придодата је команданту источног сектора са задатком да осматра долину Марице и да спречава турско фуражовање из Једрена ка југу. На тај се начин доласком српских трупа опкољавање продужило и прстен око тврђаве све се више сужавао, док се најзад није потпуно затворио 31 октобра кад је дошла

и Дунавска дивизија II позива и сменила 8 бугарску дивизију, која је померена удесно и заузела јужни сектор.

Према томе, почетком новембра армија војводе Степе поседала је северозападни сектор са Тимочком дивизијом I позива и западни сектор са Дунавском дивизијом II позива. Тешка бугарска артилерија била је искрцана у Мустафа-Паши и одатле послата на западни и северозападни сектор и то на западни сектор 30 оруђа 12 и 15 см. распоређених у 9 батерија, а на северозападни сектор 26 оруђа 12 и 15 см. у 7 батерија, као тешка група, и 46 оруђа 12 и 15 см. у 10 батерија, као лака група.

Штаб команданта II српске армије био је у Мустафа-Паши, где је био и штаб II бугарске армије.

За време извршења овог опкољавања и размештаја артилерије вођене су само незнатне борбе.

За време овог првог периода рата до примирја, које је почело 21 новембра, главна команда опсаде ограничила се само на стешњавање обруча око Једрена. Бугари су све некако држали да ће Једрене бити принуђено да се преда чим истроши храну и муницију. Рачунали су и на ефекат од бомбардовања, које у ствари није имало скоро никаквог дејства, а нарочито су полагали наду на општи пораз Турака на осталим војиштима. Међутим у свему су се горко разочарали. Приликом преговора о миру у Лондону, Турци су много полагали на досадашње држање у Једрену, сматрајући га за једно од животних питања будућности турског царства. Влада Ћамил-паше била је готова да у том питању донекле и попусти, али

после државног удара од 28 децембра (10 јануара) све наде Бугара пропале су. Није дакле ништа преостало него продужење рата и опсада Једрена. Како су Турци у држању Једрена гледали животно питање и национални понос, то су Бугари морали из чистог честољубља да се баце свом снагом на Једрене и по сваку га цену освоје. Да би то постигли било је потребно знатно појачати опсаду како у трупaма, тако и артилерији и муницији, због чега је било извршено ново груписање артилерије.

За време трајања примирја од 21 децембра до 21 јануара Бугари су извршили све припреме за одлучан напад.

У нападу од 11 до 13 марта који је наређен од стране бугарске Врховне команде учешће II армије било је веома ефикасно, иако на споредним отсецима.

Главни напад изведен је на источном сектору, а остали сектори имали су што енергичније да изведу демонстративне нападе.

Ноћу 12/13 марта извршен је последњи напад и на северозападном сектору Тимочка дивизија узела је на јуриш Јуч Тепелер; на Западном сектору Дунавска дивизија врло је енергично нападала Папаз Тепе у циљу принуђавања браниоца на отступање ка Бекси Тепеу. У то време на источном сектору већ је била заузета цела линија форова и Турци су истакли беле заставе.

На северозападном сектору Турци су понудили предају Србима, јер је Шукри-паша био упутио једног официра команданту Тимочке дивизије пуковнику Кондићу и изјавио да Шукри-паша жели да преговара о предаји Једрена са

српским ђенералом Степановићем. Но војвода је одбио свако преговарање о предаји са мотивацијом да он о томе нема никакво наређење од главног команданта, ђенерала Иванова.

После свечаног пролаза свих застава наше војске са војводом Степом на челу кроз Једрене и оджаног парастоса на Чрномељу палим у Маричкој битци, наше су дивизије почеле пребацивање у Ниш и Пирот.

За свих ових пет месеци што је био под командом бугарског ђенерала Иванова, иако је имао много разлога да се љути, Војвода је одржавао апсолутно коректне односе како у службеним тако и у приватним односима и лојално, чак са потпуно искреним жељама, извршавао сва наређења, ма да се није увек са њима и слагао. До крајности дисциплинован, он је вршио своју дужност исто онако како би је вршио и да је био код нас.

После пада Једрена, 16 марта, Војвода је од 11.20 до 16 часова свечано промарширао кроз варош са својим трупамa, а 22 марта наредио да се на Черномeну, и то баш на месту где се отприлике мислило, а према историским подацима, да је била српска погибија, приреди помен херојима палим у Маричкој битци 1371 године. Тај приказ био је величанствен и необично потресао душу свих присутних. Сам војвода Степа био је дубоко узбуђен тим чином. Са тога помена сачувао је две свећице које су гореле на помену, донео их својој кући у Чачак, где се и данас налазе као реликвија.

Нашим трупамa при заузећу Једрена предало се око 420 официра и 17.000 војника. У фору Ха-

дурлук који је био према Тимочкој дивизији био је Шукри паша, 2 ђенерала, 22 виша и 150 нижих официра, који су предати Бугарима на реверс који се чува код XX пешадиског пука. После пада Једрена и ликвидације турског питања на Балкану, избиле су, као што је познато, несугласице између Србије и Бугарске, које су напослетку морале довести до рата. Војвода Степа је једва успео да пребаци трупе своје армије на српску територију и избегне ту страховиту и невероватну иронију судбине да са својом армијом буде заробљеник баш оних којима је тако свесрдно помагао да дођу до победе.

Рат 1913

У времену од 18 марта до 26 априла, уз много непријатности и незгода од стране Бугара, II армија је пребачена, и то: штаб армије у Ниш, градска и хаубичка артилерија у Ниш и Пирот, Тимочка дивизија око Пирота и Дунавска у Врању.

Одмах, још 5 априла, Војвода је предузео мере за одбрану нашег граничног фронта на Пиротском отсеку, преместио штаб у Пирот и Тимочку дивизију распоредио за одбрану. Дунавска дивизија II позива одређена је и пребачена у састав I армије.

Ту, у Пироту, ђенерал Степа чекао је свршетак српско-бугарског спора. Кад је команданту армије један пуковник из армиског штаба саопштио телеграм: да су се парничне стране сложиле да се обрате руском цару, да им буде судија и пресуди спор обавезујући се да ту одлуку без поговора приме, Степа је некако сумњиво климнуо главом и рекао:

„Пре него што дође одговор из Петрограда од руског цара, пазите само, нама ће доћи бугарске гранате“. И није се ни тада преварио.

Бугари, не сачекавши одлуку арбитра, извршили су ноћу 16-17 јуна препад на српске и грчке трупе са целокупним својим снагама, те је тако почела битка на Брегалници, крвава и жучна, која је коштала нас 20.000, а Бугаре 30.000 војника

Српска II армија, којом је командовао ђенерал Степа, била је распоређена за одбрану Пиротског утврђеног логора, и то са 11 батаљона I позива и 11 батаљона III позива и свом својом артилеријом по секторима одбране. У армиској резерви имао је око 9 батаљона. И са тако слабом снагом Војвода је организовао одлично одбрану Нишавске зоне, наслањајући се на Пиротски утврђени логор. До 22 јуна било је само мањих борби у којима су трупе II армије релативно лако одбиле све нападе бугарске. Тек од 22 јуна Бугари су почели нападе надмоћнијом снагом на целом фронту. II армија давала је снажан отпор на свим тачкама, али су трупе биле принуђене да се постепено повлаче ка утврђеном логору. Са великом жилавошћу и огромним пожртвовањем бориле су се трупе III позива, које је ђенерал Степа лично храбрио и помагао честим испадима суседних трупа. Врховна команда је појачала II армију са 2 пешадиска пука, но ипак је стање армије око 25 јуна постало критично. Са великим напорима и ванредно умешно Војвода је учинио све да се одржи, но 25 јуна изгледало је да ће ипак морати да се напусти и Пиротски утврђени логор. Међутим знатно јача III бугарска армија 25 јуна није предузимала ништа, него је

остала на својим местима, а пред мрак се почела повлачити. Ово је била последица уласка Румуније у рат и прелаза преко Дунава румунске војске. Јединице II армије су одмах 26 и 27 јуна предузеле наступање, али нису стигле бугарске трупе, већ се дошавши на границу понова распоредише за одбрану и извршише поседање као и пре напада III бугарске армије.

18 јула Бугари су тражили примирје. Оно је закључено на пет дана, затим продужено још на три дана а 25 јула на неодређено време. Мир је закључен и потписан 28 јула, на дан Велбушке битке.

II армија остала је на својим положајима све до демобилизације крајем августа 1913.

Овај крвави и жучни рат, који је трајао свега месец дана и тако скупо стао, није ни најмање оштетио здравље већ старог Војводе. Ни огромно физичко напрезање ни страшне душевне муке нису оставиле великог трага на челично здравље и гвоздену душу Војводину. И у току сва три периода тих ратова Војвода није био рањен а ниједног јединог дана болестан.

За заслуге у тим ратовима добио је у 1912 години Карађорђеву звезду са мачевима IV степена, Орден св. Станислава I степена и бугарски орден за храброст II степена.

После демобилизације II армије Војвода је био на расположењу министру војном. Почетком 1914 године априла одређен је за комисију за утврђивање нашег источног фронта. Ту се са комисијом понова нашао на терену на коме је већ више пута ратовао. Савестан као увек, Војвода је и тај посао радио са пуно пожртвовања, вред-

но и истрајно. Стално на коњу на челу комисије он би се често на неком месту задржао, дуго посматрао и, климнувши главом, не говорећи ни речи продужио посао. Само што би после тога био још суморнији, ћутљивији и често љут. Поред честих гробова расејаних по том терену пролазио би са једном врстом дубоке побожности и никад не би пропустио да поздрави, било руком или још чешће скидањем капе, гробове тих мученика са уздахом, а понеки пут и сузом у очима, коју је брижљиво крио од чланова комисије.

„29 јуна рано изјутра Војвода је седео пред механом у Бабушници за малим столом покривеним белим стоњаком очекујући да му кафеција донесе црну кафу, прича један члан те комисије, кад му деловођа донесе телеграм, којим је јављано да је у Сарајеву погинуо аустриски престолонаследник и његова жена. Лупкајући прстима обеју руку по столу, Војвода се за неко време загледа у даљину и проговори неким чисто дубоким гласом: „То не ваља ништа, дај Боже да Аустрија не баци кривицу на нас, а ако то буде, имаћемо страشان рат, можда европски, или још гори, — а ми се нисмо још ни одморили, а о спреми и да не говорим“.

Кад је после неколико дана комисија стигла у Ниш са већ готово завршеним послом, Војвода је 11 јула био пробуђен у 2 сата ујутру телеграмом у коме му се наређује да одмах оде у Крагујевац и заступа начелника штаба Врховне команде до његовог повратка из Глајхенберга. У исто време саопштено му је да ће сутра изаћи указ о мобилизацији. Савршено мирно, као да је то већ све унапред знао, Војвода је само наредио да се материјал комисије запечати, спакује у сан-

дук и преда команданту Моравске дивизиске области на реверс, који да се њему пошаље, разрешио чланове комисије и већ у 5 часова ујутру отпутовао у Крагујевац, где је примио штаб Врховне команде.

Рат 1914—18

Аустро-Угарска је одмах закључила да је убиство Фрање Фердинанда згодан повод за рат и наредила истрагу која би доказала учешће Србије у убиству престолонаследника. Но и поред свег настојања, истрага није могла да установи и докаже какву везу између атентата и службене Србије. Ипак аустро-угарска политика није желела да упусти тако згодан повод за рат, па је 23 јула 1914 предала Србији ултиматум са роком од 48 часова.

Кад је аустро-угарски посланик на српском двору примио одговор српске владе 25 јула у 17.45 часова, изјавио је да није задовољан одговором и са целокупним особљем посланства одмах прешао у Земун, те тиме прекинуо дипломатске односе Аустро-Угарске са Србијом.

Аустро-угарска влада је на то, 28 јула у подне, депешом објавила Србији рат. Та објава рата изазвала је интервенцију Русије, услед чега је дошло до рата Немачке и Аустрије с једне и Русије и Француске с друге стране. А кад је Немачка почетком августа повредила неутралност Белгије, објавила је рат и Енглеска.

Војвода Степа је још 12 (25 по новом) јула, примио Врховну команду. Узбудљиве часове тих последњих дана провео је у напорном раду руководећи мобилизацијом и концентрацијом наше војске. Србија је мобилисала 11 дивизија I и II

позива, I коњичку дивизију — укупно 180.000 војника са 500 оруђа и трупе III позива са око 100—150.000 људи. Са свима осталим способним борцима учествовало је у рату свега 350—400.000 људи. Аустро-Угарска је мобилисала 16 корпуса од којих према Србији седам са укупно око 120.000 људи и 1200 оруђа.

Мобилизација српске војске није могла бити припремљена као што је била за рат 1912 године.

Огромне тешкоће око извршења мобилизације и концентрације пребродио је Војвода, као руковалац тих важних предрадњи ратних, релативно врло добро, благодарећи једино околности што су аустро-угарске трупе вршиле своју мобилизацију и концентрацију још спорије, тако да су, и при свим тешкоћама, трупе српске војске завршиле своју концентрацију читава четири дана раније од Аустро-Угарске.

Војвода Степа је остао у Крагујевцу све до 23 јула (5 августа), ког се дана вратио војвода Путник. Чим је предао дужност војводи Путнику, био је одређен за команданта II армије, која је тада завршила концентрацију на линији Аранђеловац—Лазаревац са Дунавском дивизијом I позива истуреном код Београда за његову одбрану.

Познавајући Степу врло добро из ранијих ратова и службе, а ценећи његове високе ратничке особине и имајући пуно поверење у њега, војвода Путник дао му је II армију којој је у свом ратном плану доделио најделикатнију улогу — маневровање између двеју група, и удар у бок оној од њих, која у том моменту буде опаснија.

Тако је 24 јула (6 августа) војвода Степа, онда још ђенерал, примно своју II армију у Аран-

ђеловцу и још истог дана обишао трупе и наредио утврђивање.

Тих првих дана, док се ситуација још није довољно разјаснила, Војвода је из дана у дан обилазио своје дивизије, наређивао утврђивање, контролисао радове и упућивао своје команданте уводећи их у ситуацију.

Када се у току догађаја увидело да непријатељ са својом главном снагом прелази Дрину на фронту Лешница—Лозница, а једним слабијим делом, у почетку само једном бригадом, код Шапца, са општом тежњом ка Ваљеву, свом првом и најважнијем географско-стратегиском објекту, наша Врховна команда изменила је свој првобитни план и према новој ситуацији створила нов план за битку, који је сада предвиђао главно груписање наше оперативне снаге на запад — правцем Дрини.

Када се општа ситуација у довољној мери разјаснила, и кад се увидело, да нам са северног фронта не прети никаква озбиљна опасност, већ да главна опасност грози са фронта Лешница—Лозница долином Јадра ка Ваљеву и једним делом од стране Шапца такође ка Ваљеву, онда је наша Врховна команда склопила дефинитиван план за битку, који је у својој основи био офанзиван и потпуно одговарао тадашњим приликама на војишту.

У Церској битци главну и пресудну улогу имала је да одигра II армија, ђенерала Степе, као најјача наша оперативна и маневарска група. Армија је била у извршењу још првог плана, т.ј. распоређивања ка Убу, кад је наређење за Церску битку добио. Са својим начелником штаба Војвода је, пошто је проучио план Врховне команде, брзо донео одлуку и са Уба организовао покрет

армије тако да је коњичку дивизију упутио у Мачву са задатком да на фронту Шабац—Лешница расветли ситуацију са те стране и заштити свој десни бок приликом подилажења главном снагом своје армије ка Церу; Шумадиску дивизију I позива упутио је преко Коцељева ка Шапцу са задатком да на том правцу прихвати наше делове који су отступали од Шапца, сузбије непријатеља, заузме Шабац и тиме обезбеди десни бок и позадину армије при њеном подилажењу ка Церу, а са главном снагом, Моравском дивизијом I позива, Комбинованом дивизијом и осталим деловима армије, ђенерал Степа је предузео покрет ка В. Бошњаку а отуда скренуо ка Текеришу и после на Цер и Иверак. Дунавска дивизија I позива, која је бранила Београд и била у саставу II армије, изашла је из састава армије.

Овај доста компликовани марш — маневар II армије у циљу њеног подилажења за битку и извршења добивеног задатка — извршен је углавном брзо и правилно, ма да не без извесних тешкоћа, поглавито тактичке природе.

Војвода, онда ђенерал, Степа лично је руководио овом битком и улагао је врло много и труда и енергије, и само благодарећи његовом ауторитету ова је битка ипак крај свих тешкоћа била добивена. За време док су Моравска и Комбинована дивизија тукле на Церу и Иверку трупе непријатељске V армије, Коњичка дивизија имала је великог успеха у Мачви на северним падинама Цера гонећи и заробљавајући непријатељске разбивене делове на Церу. Шумадишка дивизија у првом покушају није успела да од непријатељских трупа II армије поврати Шабац, јер га је бранила 1½,

дивизија и тек после Церске битке успела је и она да заузме Шабац и да констатује сва зверства и вандализам које су тамо аустро-угарске трупе починиле.

По завршеном гоњењу, које је трајало до 9 (23) августа, Војвода је наредио да се покупе подаци о свима зверствима које су учиниле трупе аустро-угарске и тражио од Врховне команде да се на ту територију пошаље међународна комисија, која ће све то видети, описати и предузети даље шта је потребно, те да се предузму кораци код међународних институција да се такве ствари искључе из метода модерног ратовања.

Исто тако огроман број избеглица, који су пред зверствима напустили своја огњишта, он је помогао да се врате у своја опустошена села.

До 10 (24) августа на свима фронтовима српске су армије очистиле целокупну територију Србије од аустро-угарских трупа и сем заробљеника више ниједног аустриског војника није било. У овој Церској битци губици обеју страна били су велики (српски око 240 официра и 15.000 људи избачених из строја, аустро-угарски око 25.000 људи избачених из строја и 4.500 заробљених). Сем заробљеника, Срби су запленили око 50 топова, 86 кара, 3 болнице и много другог материјала.

Ценећи овај и овакав рад ђенерала Степе, а нарочито овај успех у Церској битци, Врховни командант, Њ. В. Престолонаследник, неколико дана по свршетку Церске битке, 20 августа (3 септембра) подарио је ђенералу Степи највиши чин у војсци — чин Војводе, и лично у Липолисту честитао му тај велики чин.

Одмах после Церске операције, пре но што су трупе и успеле да се одморе и попуне, према заповести Врховне команде, II армија била је распоређена од Шапца до Љешнице, осигуравајући Мачву и спречавајући упад аустро-угарских трупа преко Саве и Дрине.

Кад је почетком септембра месеца, иако преко воље, јер се са тим није слагала, Врховна команда наредила предузимање офанзиве преко Саве у Срем, те да одговори захтеву савезника који су тражили ту офанзиву српске војске, из II армије одређена је Тимочка дивизија I позива са задатком да изврши демонстративан напад према Сремској Митровици, те да тиме помогне I армију која је са две дивизије имала да пређе Саву код Купинова и да наступа у Срем.

Према плану те операције, офанзива је почела 6 (по новом) септембра. Тимочка дивизија I позива пребацила је помоћу понтона код Чеврн-тије на леву обалу Саве колону јачине $1\frac{1}{2}$ пешадиског пука, 10 митриљеза и 3 топа. Одмах по прелазу ова колона почела је напад на села Шашинце и Јарак. Ђенерал Краус, командант Сремске посаде, упутио је против ње 29 пешадиску дивизију која је пред ноћ напала ту колону и потисла је ка мосту. Поновним нападом у 22.30 часова српска је колона била набачена на још недовршени мост, јер за то није било мостовог материјала, те је цела колона заробљена, сем онога што се спасло пливањем.

Тај пораз дао је ипак резултат, јер је Тимочка дивизија овом демонстрацијом привукла на себе већи део непријатељских трупа у Срему, што је омогућило I армији извршење успешног прелаза преко Саве и даљег наступања у Срем.

Пошто је аустриска Балканска војска предузела 8 септембра (по новом) снажну офанзиву на Дрини V армијом против II, а VI армијом против III српске армије, Врховна команда је обуставила офанзиву у Срему 11 (по новом) септембра и пребацила обе дивизије I армије на јако угрожено лево крило III армије. Упорном одбраном III и II српске армије и успешном офанзивом Ужичке и Црногорске војске ка Власеници и Сарајеву, у бок VI аустро-угарске армије заустављена је била офанзива Балканске војске.

После тога настале су дуготрајне огорчене борбе на дугачком фронту Шабац—Митровица—Љешница за II и Крупањ—Бајина Башта—Вишеград за остале армије; те борбе су прешле у дуготрајну позициску битку. Из Липолиста, где му је био штаб, Војвода је неуморно обилазио делове II армије на широком фронту од Шапца до Љешнице и ванредно маневровао, рукујући операцијама своје армије. Тешки су то били моменти за Војводу, који је без муниције и са великом оскудицом материјала сваке врсте и непопуњеним саставима својих, већ јако проређених и исцрпених дивизија на тако широком фронту, морао да одолева знатно јачој сили. И поред неколико успешних локалних операција, због таквих прилика и околности, а нарочито због немања артилериске муниције, која се очекивала да преко Солуна стигне из Француске, српска Врховна команда наредила је постепено повлачење I, II и III армије за одбрану Ваљева, са намером да за то време попуни редове новим људством и са надом да ће дотле стићи и муниција. Пре него што се одлучила на такав корак, Врховна команда је питала коман-

данте армија да ли могу и колико још да издрже на тим положајима. Савестан и скрупулозан, војвода Степа сазвао је све команданте дивизија са начелницима штабова на конференцију, да би се детаљно обавестио о стању код трупа и тек када је и од команданата сазнао право стање и сазнао мишљење њихово да се треба повући, предложио је Врховној команди да се армија повуче.

Опште повлачење ка Ваљеву предузето је 8 новембра (по новом) после више од двомесечног позициског рата. Повлачење је тако вештачки организовано, да аустро-угарске трупе читавих 24 часа нису знале да су дивизије напустиле своје положаје и повукле се.

До 14 новембра (по новом) биле су све три армије, готово без губитака, прикупљене за одбрану Ваљева и делимично попуњене регрутима, али муниција није била стигла. Због тога је напуштена одбрана Ваљева и Врховна команда је наредила повлачење све три армије на десну обалу Колубаре и Љига и на планину Суворобор.

Аустро-угарска војска гонила је опрезно главну снагу српске војске, која је својим заштитницама водила упорне борбе, и 24 новембра (по новом) избила на фронт: V армија (комбиновани, 8 и 13 корпус) од Обреновца до Лазаревца; VI армија (15 и 16 корпус) од Гукоша преко западне падине Суворобора до Маљена. 24 новембра отпочеле су огорчене борбе на целом фронту. Веома развучен фронт, недостатак људства за поуну проређених јединица и несташница муниције стварали су ситуацију критичном. Српска Врховна команда је тада одлучила да повлачењем скрати

фронт и да напусти Београд, како би ојачала армије трупама Одбране Београда.

Док се на фронту армија водиле огорчене борбе, лево крило аустро-угарске V армије извршило је 30 новембра (по новом) прелаз преко Колубаре без отпора, а аустро-угарске трупе из Земуна ушле су 2 децембра у напуштени Београд. Кад је командант аустриске армије Поћорек сазнао за то, отишао је ка Београду да присуствује свечаном уласку својих победоносних трупа у престоницу Србије.

Снабдевање аустриске војске са основице на Дрини било је веома тешко због удаљености и испроваљиваних путева у западном делу Србије. Ружно време, тешки маршеви и непрестане борбе довеле су аустро-угарске трупе у врло тешко стање. То и тако стање, а тако исто лако заузеће Београда, дало је команданту аустриске Балканске војске идеју о промени основице и наслона на Саву. Стога је он наредио да V армија са комбинованим 8 корпусом избије на положаје јужно од Београда и да офанзивом од Аранђеловца снажно нападне бок српске војске, 13 корпус да се помери северно од Лазаревца; VI армија да рокира 15 корпус ка Лазаревцу, а 16 корпус да са Сувобора, који је заузео после српског напуштања, продужи наступање ка Горњем Милановцу. Ситуација српске војске, међутим, знатно се побољшала. Фронт је скраћен, муниција је стигла и раздата трупама, јединице су попуњене регрутима, а избегло становништво одаслато у позадину. Српска Врховна команда је знала да је у тај мах стање аустриских трупа веома тешко, па је, на предлог команданта I армије, решила да пређе у офанзиву на целом фронту.

Офанзива је наређена за 3 децембар (по новом). То је довело до сјајне Колубарске битке у којој је понова до ноге потучена аустро-угарска Балканска војска и за цигло дванаест дана истеран из Србије и последњи аустриски борац.

У тој Колубарској битци II армија узела је видног учешћа и њен командант војвода Степа додао венцу своје славе још једну, не малу победу.

У Колубарској битци, иако II армија није имала пресудну улогу, ипак је имала врло знатну и нарочито врло деликатну улогу.

После Колубарске битке српска војска је извршила ново груписање и разместила се: I армија (4 дивизије) око Ваљева; II армија (3 дивизије) источно од Младеновца, а III армија (3 дивизије) западно од железничке пруге; Ужичка војска у Ужицу, Вишеграду, Бајиној Башти и Рогачици; остале трупе на својим старим местима, а коњичка дивизија у Паланци. Трупе су биле попуњене људством и материјалном спремом, али су страдале од епидемије пегавог тифуса, која је стала великих жртава (135.000 грађана и војника).

Штаб II армије са војводом Степом био је у школи у Младеновцу поред цркве, у центру великих енглеских болница које су лечиле наше војнике од пегавог тифуса. Војвода Степа стално је обилазио јединице својих дивизија и при својим свакодневним шетњама лично упућивао и надгледао предузете мере против епидемије. Често је обилазио и болнице, ма да му је његов начелник санитета предочавао незгоду таквог поступка. Да би се одржао дух и дисциплина код трупа, Војвода је одмах после неколико дана одмора наре-

дио вежбање и лично обилазио пукове на вежбањима. За време тог прекида операција, који је трајао читавих осам месеци, док је дипломатија обеју страна преговарала, трупе су се углавном одмарале и прикупљале снагу после прележаних болести пегавог тафуса, трбушног тифуса, рекуренса и других. Најзад силе Споразума, и поред свег усиљавања и жртава, нису успеле да привуку Бугарску на своју страну, јер је она у то доба већ била решена да стане на страну Централних сила, али се то није знало и преговори су продужавани. Но 4 септембра између Централних сила и Бугарске потписан је уговор о савезу, према коме треба да се узајамно помогну. Бугарска је имала да добије Источну Србију, српску Македонију и помоћ од 200.000.000 франака. По војној конвенцији потписаној у Плесу 6 септембра између Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, врховну команду над свима трупама против Србије имао је да прими фелдмаршал фон Макензен.

Српска Врховна команда је имала податке о припремама Аустро-Немаца и Бугара. Она је имала план да чим Бугарска нареди мобилизацију пребаци део својих снага на источни фронт, па кад почне концентрација бугарске војска да пређе у офанзиву ка Софији, разбије бугарску војску и одбаци је што даље на исток. На Сави и Дунаву да се за то време држи у дефанзиви.

Иако је било јасно да мобилизација бугарске војске није значила само прелаз у оружану неутралност, као што је то Бугарска објавила, ипак савезници нису допустили Србији да поступи по плану Врховне команде и да нападне Бугаре за време концентрације.

Трупе II армије биле су распоређене иза границе са наређењем да буду спремне да чим Бугари нападну могу да дочекају напад и да одмах заузму важне тачке на граници.

Све до ноћи 30-1 октобра (14 по новом) на фронту није било никаквих борби сем мањих патролних чарки. Те ноћи Бугари су отпочели непријатељства на целом фронту. На фронту II армије, који се протезао 120 километара од Миџора па до Безубавачког Потока, целокупна борацка снага износила је 31 батаљон (31.005 пушака, 32 митраљеза), 21 брзометна батерија (84 цеви), 2^а/₃ спорометне батерије (16 цеви), 3 градске батерије (6 цеви), 4¹/₂ ескадрона (433 карабина и 8 митраљеза).

Тако је понова почео, по трећи пут, крвави рат са Бугарима. По трећи пут је војвода Степа имао да укрсти мачеве своје армије са својим старим знанцима, само овога пута Војвода је био у знатно тежим околностима него раније. Не објављујући рат, Бугари су ноћу 30 септембра — 1 октобра напали на целом фронту. Команданти су питали шта да раде, — да ли да они предузму што или да још чекају. Врховна команда наредила је да се само одбије напад, али да се не прелази граница. Ипак Војвода је наредио да трупе заузму важне тачке на граници. Тако су се на целом фронту развиле тешке и врло крваве борбе, у којима су наши иако знатно слабији имали релативно доста успеха.

Од 2 (15) октобра трупе Тимочке па и Моравске дивизије морале су да повлаче поједине делове ка главним утврђеним положајима. Војвода Степа улагао је изванредну активност и његова

армија је јуначки одолевала силним нападима Бугара. 2-3 (15-16) октобра наредио је да се дигне у ваздух суковски мост на Нишави.

Док су на северном фронту I и III армија давале очајнички отпор удруженим германским војскама, војвода Степа је на источном фронту са тешком муком и уз највеће напоре задржавао бесне нападе Бугара.

У времену од 2 до 14 октобра (по старом) дивизије су давале снажан отпор повлачећи се постепено ка утврђеном Пироту. Но када су Бугари заузели Врању, а одмах потом и Скопље, обруч око српске војске почео се стезати.

Већ 12 (25) октобра наређено је команданту II армије да целу Моравску дивизију I позива упутити хитно за Приштину. Заплетена у огорченој борби на Дреновој Глави, Моравска дивизија баш је тада имала већи успех, али је још исте ноћи извучена и већ 14 октобра она је одмаршовала.

Од 13 (26) октобра стављена је Војводи под команду и Шумадиска дивизија II позива. Не могући одолети нападу знатно јаче снаге, она се још те ноћи 13/14 повукла ка Тресibaби са извештајем да непријатељ наступа од Св. Николе и Књажевца и да она не може да спречи надирање преко Сврљига ка Нишу. Због тога је и Тимочка дивизија повучена на Плочу, а Власински одред код Свођа.

Остале трупе морале су тада напустити Пирот и 14 октобра повући се за одбрану Ниша.

Од 15 до 22 октобра Војвода је са уместношћу правог команданта и срчаношћу истинског родољуба чинио све што је у могућности човековој да што дуже брани Ниш, ту највећу

раскрсницу путева и непосредни циљ аустро-немачко-бугарских напада.

Од 13 (26) октобра Немци су обасипали на северном фронту, српске положаје и трупе на њима силном артилериском ватром, а Срби нису могли ни покушати да је спрече. Свуда су давали снажан отпор, али како савезници нису још ни пошли из Солуна, Врховна команда је одлучила да води борбу само за добитак у времену, како би савезницима дала могућност да стигну и појачају српску војску. Стога је издала наређење да се трупе под притиском надмоћне снаге повлаче.

Већ 16 октобра бугарска је војска избила у долину Мораве и пресекла железничку пругу код Врања. Потискујући слабе делове српске војске на источном фронту, бугарска је војска заузела Штип и Куманово, а коњичким дивизијама порушила мост на Вардару јужно од Велеса и водила борбу источно од њега. Наше две слабе дивизије повлачиле су се под борбом у правцу Косова, бранећи сваку стопу земље.

Још 15 октобра у 12.35 часова добио је војвода Степа наређење од Врховне команде да, кад буде принуђен да напусти Ниш, са Шумадиском II и Тимочком дивизијом I позива брани правац Прокупље—Куршумлија. Све до 22 октобра (по старом) Војвода је успео да маневрујући и изводећи противнападе на разним деловима фронта одбране Ниша, задржава нападе знатно јаче бугарске војске, али 22 октобра морао је да се повуче и организује одбрану Мораве. Већ 23 октобра упућена му је Моравска дивизија II позива и наложено да штити правце Прокупље—Куршумлија—Преполац и Лесковац—Лебане—Медвеђа—При-

штина. Под јаким притиском Шумадиска дивизија II позива и Тимочка I позива повлачиле су се тим правцима и 26 октобра знатно јаче бугарске снаге заузеле су Хисар изнад Лесковца. Тимочка дивизија I позива била је разбивена и готово расту- рена услед сталног залагања у борбама. Кад је Моравска дивизија II позива стигла, Војвода је добио наређење да је због ситуације на југу одмах упути да се пробије ка Свирцима и нападне у десни бок и позадину бугарске трупе које нападају делове наше на Кривој Реци. Пре но што је извршио тај покрет, Војвода је хтео да осло- боди армију притиска и да нападне Бугаре код Лесковца. Зато је наредио да командант Моравске дивизије II позива, коме је ставио под команду и Шумадиску II позива и Тимочку I позива, органи- зује напад. 29 октобра тај је напад извршен и успешно, Бугари су отступили назад до Лесковца који су такође напустили, те је тако правац Ле- бане—Медвеђа—Приштина ослобођен и обезбеђен за коришћење.

Надчовечанским напорима и напрезањем трупа успео је Војвода да од 1 до 10 новембра штити додељене правце и да дословно извршава сва на- ређења Врховне команде, која је вештачки успела да из кљешта које су удружени Аустро-Немци и Бугари припремали српској војсци, извуче све ар- мије и концентрише их на Косову.

Од 10 до 20 новембра прикупљене су све трупе из северне Србије на Косову. Напад непри- јатељски принудио је већ јако заморене и веома проређене српске трупе да се 24 новембра повуку на леву обалу Ситнице.

Под таквим околностима даља борба је била немогућа, те се Врховна команда одлучила на једну судбоносну, али у исто време часну и спасоносну операцију — на повлачење трупа преко беспутне и сиромашне Црне Горе и негостољубиве Албаније ка Јадранском Мору.

Наређење за повлачење преко Албаније добио је Војвода још 13 новембра, с тим да, кад буде принуђен, има да се повлачи са армијом правцем Пећ—Ругово—Велика—Андријевица и даље на Скадар.

Све до 21 новембра команданти армија су се решавали шта да раде и на шест седница од 15 до 20 новембра покушали да нађу неку другу солуцију, али увидевши да је немогуће ма шта урадити, решили су да по наређењу Врховне команде напусте Србију и повуку се преко Албаније. Као најстарији међу командантима армија, војвода Степа претседавао је тим седницама и оригиналне записнике, са оригиналним потписима свих учесника, Војвода је чувао у својој личној архиви, са поруком своме зету Ђенералу у пензији Јовици Јовичићу да их 10 година по смрти Војводиној преда Историском одељењу Главног Ђенералштаба. Страховите душевне муке, које су у то време мучили сви учесници а нарочито старешине, биле су много болније него сви неуспеси и све недаће које су трпели. Па и у тим приликама, Војвода је сачувао све особине изванредног војника и остао дисциплинован до краја.

Кад му је за време тих шест састанака, на којима је пало и оштрих речи, један командант предложио да војвода Степа прими општу команду над свима армијама, он је то одбио изјав-

љујући: „Да је Врховној команди била потреба за то, она би ме и поставила на то место, пошто је знала да су се овде скупиле четири армије, а када њој то није било потребно, онда ја не могу заузимати то место, већ ћу остати ово што сам, најстарији међу равнима.

На то ми је изјавио, кад нећу ја да примим општу команду као најстарији, онда да назначим њега да он прими. Ја сам и то одбио, јер нисам био надлежан за то.

Кад ми је поменуто да Врховне команде нема, ја сам одговорио да она постоји као законита власт и да је то једини конач који нас везује за „Отаџбину“.

Међутим сви су команданти армија, а од ових и дивизија добили 15 новембра (писано у Призрену 12 новембра 1915 године) наређење од Врховне команде за повлачење на Јадранско Приморје.

Војвода Степа је то заиста тако и мислио. На једно очајно писмо једног млађег ђенералштабног официра, који са патриотским уверењем јамчи својим животом, да спас лежи само у предузимању офанзиве, Војвода је овако одговорио:

„Најбитнији и најсветији интереси Српства безусловно наређују сваком, да и у овим страшним временима безусловно слуша и са пожртвовањем извршује наређења Врховне команде, која боље познаје целокупну ситуацију него ико од нас.

Стога и од њега очекујем да са преданошћу извршује наређења његових претпостављених и да не клоне духом“.

Призрен, Љум Кула, Ђаковица и Пећ су постали крематоријум оног славног српског оружја

које се није могло носити преко Албаније, а које би било оскрнављено падом непријатељу у руке.

Од 28 новембра почело је напуштање последње стопе територије краљевине Србије: српска војска са масом избеглог становништва пошла је преко Албаније.

И од тог дана почела је она болна трагедија, која је толико пута већ описивана и описана, у којој је Србин надмашио муке највећег страдалника. Мучен физичким напорима и раздиран душевним патњама, Војвода је на челу своје армије искусио све суровости беспутних и мочварних предела кроз које је отступано, пропатио све бриге за поробљеном отацбином и својом породицом коју је целу оставио у Србији и још стално организовао одбрану од непријатеља, који је час јаче час слабије надирао за његовом армијом. Издржао је и оне тешкоће у Драчу и Сан Ђовани ди Медуа, бомбардовање из аероплана, недостатак основних потреба за живот и опет умео све то да сакрије у дубини своје велике душе и да војнике своје води чврстом руком, тачно и уредно извршавајући наређења Врховне команде. Нико од њега није чуо једне речи жалбе, никоме се није потужио и никада није клонуо. Само често му се завртела суза у очима, када је, пролазећи крај лешева војника којима је био присут сав тај тужни пут, наређивао да се тим незнаним јунацима ода достојна почаст, припали воштаница или сахрани како доликује хришћанину.

Најзад, 26 јануара, после 2 месеца лутања албанског и страшних мука, армија је почела да се превози на Крф. Превожење трупа завршено је 19 фебруара 1916 године, а 5 априла те године

завршило се прикупљање свих наших трупа и материјала. На Крфу је било 130.000 наших трупа, у Бизерти 10.000 и око Валоне 10.000 који су око половине априла били пренесени на Крф.

Одмор који је српској војсци требало дати заиста је био преко потребан, али прилике и околности које су тада владале на солунском фронту нису допустиле да тај одмор буде толико дуг колико би требало. Непуна четири месеца била су довољна да од једне гомиле разбивених војника и измучених живих костура створе понова војску дисциплиновану, храбру и страшну. Српска Врховна команда уз сарадњу француских официра и мисије, извршила је реорганизацију наше војске.

У средини својих трупа на Крфу, у селу Ипсосу у једној кућици становао је војвода Степа, олимпишки миран и савршено прибран, размишљајући и наређујући све што је било потребно да се што пре поврате поколебани морал и учврсти дисциплина. Док су други после претрпљених мука тражили забаве и забораву у вароши Крфу, Војвода је обилазио своје војнике, храбрио и упућивао, учио и надгледао по логорима и не мислећи на себе и своје, исто онако као што је целог века чинио. Исти онај строги и неумитни Степа, пун очинске бриге за војнике, он није никад отишао у варош, сем кад је службено морао. Са буђењем новог живота и рада код трупа и Војвода је постепено постао исто онако прилежан радник какав је и раније био. Сваки и најмањи знак побољшања њега је радовао и он се васелио како се војска диже полако из мртвих. Прво цвеће око логора, прва тужна песма „Тамо далеко“, прве војничке шале и несташлуци,

30

прва озбиљна вежбања, први знаци повраћене дисциплине, на њега су утицали као зраци топлога сунца на болесника. Све више је он тражио, све више је радио и кад му ја изгледало да је у селу далеко, он је свој шатор преместио на саму обалу у једној ували код села Стронгили, где му је била његова Тимочка дивизија. Без обзира на време, он је обучен у старе избледеле чакшире, које већ више нису имале боје, и са неизоставним набораним чизмицама, у кошуљи, често са загрнутим рукавима и старим качкетом или сламним шеширом на глави, стално шетао и неопажено обилазио војнике свуда и тамо где му се нико није надао. Знао је тачно како се креће поправка код војника и шта се где ради и говори.

Штаб армије био је у заливу између села Стронгили и Банице. Шетајући по околним маслинацима, без еполетушки, са старим качкетом на глави и маслиновим штапом у руци, сретне неког трећепозивца који је водио „нађено“ грчко магаре, да прода. Вероватно да је магаре „нашао“ чак на другој страни острва, па га је требало продати тамо где га не познају. Видевши урањеног, прилично обученог човека, што је по крфским селима реткост, трећепозивац приђе Војводи, мислећи да је то неки Грк и запита га језиком који су Грци научили:

— Греко, томбро магаре јефтина. Имаш купиш? Војвода га дочека:

— Пуштај то магаре, па марш у касарну.

Трећепозивац га тек тада познаде.

Једном тако у својој шетњи подалеко од логора, сретне једног војника који је на дугачком поводнику напасао лепог вранчића и упита га:

„Пошто коњ?“, хотећи да види шта ће му војник одговорити. Војник који је видео човека тако обученог, мислио је да је и он један од оних трговаца Грка, који су од наших војника куповали све што год се могло, па му се окрене, мрко га погледа и одговори:

„Хоћеш Греко, ево ти на“ и окрете му савијен лакат. Задовољан, Војвода му одговори само оним поквареним српским језиком којим су се служили Грци у саобраћају са нашим војницима: „Томбро“ и брзо се изгуби у супротном правцу смешкајући се.

Већ прилично опорављена српска војска је у марту месецу све чешће и чешће почела да изражава жељу да што пре оде на Солунски фронт, где су већ биле француске и енглеске трупе.

Најзад, чежња за отацбином и поновни елан за борбу уродише плодом и српска Врховна команда у договору са Французима изради план за пребацивање српске војске са Крфа у Солун.

Кад је реорганизација српске војске била потпуно завршена (26 априла) састав је био овакав: врховни командант престолонаследник Александар, начелник штаба ђенерал Петар Бојовић, који је још у Скадру заменио оболелог војводу Путника; I армија: Моравска и Вардарска дивизија, командант војвода Живојин Мишић; II армија: Шумадиска и Тимочка дивизија, командант војвода Степан Степановић; III армија: Дринска и Дунавска дивизија, командант ђенерал Милош Васић. Сем тога формирана је и Коњичка дивизија. Укупна јачина те војске била је 147.000 људи.

Пребацивање српских трупа са Крфа у Солун почето је 12 априла. Иако је то пребацивање било

скопчано са великим опасностима због аустро-немачких подморница, ипак је извршено врло срећно. Ниједан брод који је преносио српску војску није био потопљен и ниједан српски војник није настрадао. Одмах по доласку у Солун трупе су смештене у логоре око Солуна и тамо су се вежбале. Српска Врховна команда превезена је 16 маја у Солун, а све трупе већ крајем маја биле су у логорима источно од Солуна, где су се наоружавале, упознавале са новим материјалом и вежбале. Крајеммаја упућен је српски добровољачки одред да затвори пут Корча—Лерин у циљу спречавања шпијунаже и контрабанде из Грчке.

Већ од 21 јуна ова је војска пролазила, непрекидно пет дана и пет ноћи дугим солунским улицама и распоређивала се на додељене отсеке на фронту. По завршетку тог распоређивања била је српска војска у овом распореду: I армија од Вардара преко Бахомице и Извора до Фуштана; II армија преко Кожуха и Ветерника до Доброг Поља и III армија са коњичком дивизијом од Доброг Поља преко Кајмакчалана до пута Бањица—Лерин.

Бугарско-немачка војска, у јачини око 160.000 људи, посела је главне тачке на српско-грчкој граници од Вардара преко Дудице, Кожуха, Ветерника, Доброг Поља и Кајмакчалана, па између Кеналија и Лерина до Преспанског Језера.

Савезничка војска на Солунском фронту припремала је за 23 јули 1916 један демонстративни напад, са намером да извиди јачину непријатеља. Али је тај напад неколико пута одлаган у очекивању да Румунија ступи у рат на страни сила Споразума. Међутим, бугарско-немачка војска пре-

10

дузела је 17 августа офанзиву против III српске армије на правцу Кеналија—Бањица. III армија потиснута је ка Островском Језеру. Али бугарско-немачке трупе нису постигле одлучан успех, јер су уз огромне губитке биле задржане на линији Костур—Влахоклисура—Нови Град—Горничево—Малко Нице—Чеганска планина. После ових борби све до 11 септембра владало је затишје. За то време савезници су припремали офанзиву. Зато је I армија пребачена на отсек Острово—Валандово и образовала лево крило српских трупа, док су II и III армија остале на својим отсесима и образовале центар и десно крило. I и III армија и Коњичка дивизија појачане су француским јединицама (поглавито артилеријом).

У огорченим и изванредно жучним борбама од 12 до 16 септембра, српске армије разбиле су бугарско-немачке трупе на положајима код Островског и Петроког Језера, а од 18 септембра водио се тежак бој у којем су српске трупе, одбијајући многобројне противнападе, у најочајнијој борби избиле на Кајмакчалан. После тога, 3 новембра заузет је Старков Гроб, па су српске трупе прешле Црну Реку и уз садејство француских трупа заузеле јаке положаје у луку Црне Реке. Српски I коњички пук прешао је Црну Реку западно од Новака и 19 новембра (6 по старом) ушао у Битољ у коме је затекао савезничке трупе. У току ових тешких тромесечних борби из дана у дан Срби су на свом фронту заробили 64 официра и 5474 војника и запленили 50 пољских и 32 брдска топа, 10 хаубица, 4 бацача мина, 42 митраљеа и масу другог материјала. Губици на обема странама били су врло велики, те је од 6 децем-

бра настало затишје и позициско ратовање на целом Солунском фронту, које се са малим борбама одужило све до септембра 1918 године.

Од 6 септембра на фронту обе су стране биле у дефанзиви. Због великих губитака српске војске и немања извора за попуњавање, укинати су четврти пукови у дивизијама, а ове сведене у две армије. I армија војводе Живојина Мишића са Моравском, Дринском, Дунавском и Коњичком дивизијом и II армија војводе Степе Степановића са Шумадском, Вардарском и Тимочком дивизијом. I армија поседала је и бранила отсек од Црне Реке до Сокола, а друга отсек од Сокола до Фуштана.

Те две године „чамљења“ у рововима биле су за војнике и за официре ужасне. На прагу отаџбине, гледајући преко високих гребена небо над својим домовима, војници су чежњиво зурили у даљину и толико напрезали своје преморене нерве, да је морал већ почео помало да се колеба. Борбе на фронту није било. Заклоњени иза добро израђених ровова, посматрајући сваки и најмањи покрет и процењујући свако предузеће непријатеља, војници су видели и сами да непријатељ, развучен на широком фронту, нема снаге и моћи да ма шта озбиљно предузме, а горећи од жеље да што пре виде своје код кућа буквално су сагоревали од те ватре.

Војвода Степа, као и сви остали, трудио се и радио све што је у власти и могућности човека да освежи морал војника. Улагао је нарочиту енергију и дању и ноћу обилазио људе наређујући шта је потребно. Ниједан рањеник или болесник у мно-

гобројним болницама није остао да га Војвода није лично обишао, утешио и охрабрио.

У свакодневним својим шетњама у оделу не војничком, он је размишљао о свима стварима које се односе на његову армију и стварао планове. И најмању ситницу на свом фронту Војвода је знао и познавао до танчина све прилике на фронту. Ништа њега није могло изненадити нити му стати на пут. Из свога штаба, прво у Драгоманцима, а затим у Тресини, он је држао чврсто у руци све конце и кончиће којим је тај велики организам дириговао и којим је зналачки управљао.

Ослобођење отаџбине

Српска Врховна команда јасно је осећала да ће још дуже чамљење по рововима најзад упропастити нашу дивну војску, која би у једној снажној офанзиви учинила чуда од самопрегоревања, јунаштва и пожртвовања, па је употребила све силе и високи ауторитет Врховног команданта да се таква офанзива и предузме. Већ у 1917 години она је предложила офанзиву у којој би српска војска имала да понесе главну улогу и главни терет

Најзад, пошто је, због извесних несугласица, био смењен доташњи главни командант ђенерал Гијома и начелник штаба наше Врховне Команде ђенерал Петар Бојовић и за главног команданта савезничке војске постављен ђенерал Франше д'Епере, а за начелника штаба наше Врховне команде војвода Живојин Мишић, прихваћена је молба српске Врховне команде и донета у 1918 години одлука да се са Солунског фронта поведе офанзива.

Уз припомоћ наше Врховне команде ђенерал Франше д'Епере израдио је план офанзиве који је у Ратном међусавезничком савету прегледан и одобрен 5 августа 1918 године. Прве директиве за офанзиву потврђене су 7 августа а постале,

по општим инструкцијама, дефинитивним 31 августа. Српска Врховна команда предложила је да се пролом изврши на делу од реке Сушице до Црне Реке, пошто су тај део Бугари сматрали непролазним, те се зато на њему и могло извести стратешко изненађење. Пробој на том делу поред добрих страна имао је и осетних мана: тешко прикупљање јачих снага у планинском пределу; време је у јесен врло променљиво, па велике кише и јаке магле могу да омету операцију; треба извршити дуге и велике припремне радове; врло је тешко снабдевање и покрети трупа и, најзад, непријатељ има у позадини згодних положаја за прихват и нову одбрану, а тим се правцем непријатељ потискује на своју уређену основицу у Градском.

Ипак, поред свих мана, тај отсек обећавао је најбоље резултате и изгледе на успех. На том делу фронта биле су српске трупе. Генерал Франше д'Епере примио је тај план српске Врховне команде и припреме су одмах и почеле.

За извршење тог пројектованог пролома одређена је снага од 6 српских и две француске дивизије и то на ширини фронта од 9 километара, II армија ојачана двама француским дивизијама од Сокола до Кравичког Камена, а на фронту од 20 км. I српска армија од Црне Реке до Сокола. Према томе на фронту II армије прикупљено је 75 батаљона, 765 митраљеза, 2610 пушкомитраљеза, 580 топова и 81 аероплан, док је непријатељ на том делу имао 46 батаљона, 245 митраљеза, 22 топа, 3 ескадрона и 24 аероплана. На тај начин створена је на том делу надмоћност око 4—5 пута.

Српска Врховна команда, на коју је пао сав терет пролома и почетка офанзиве, издала је на основи те инструкције своју директиву, по којој српска војска ојачана француским снагама има да изврши пролом непријатељског фронта на делу Кравица—Добро Поље, продирући што пре у долину Вардара ка Кавадару и Демир Капији и то:

II српска армија напада главном снагом део непријатељског положаја Камен—Соко и помоћном снагом део Камен—река Сушица. По заузећу прве линије положаја има што пре да избије и на другу линију Козјак—Топола. I армија напада свом снагом: Градешнички Превоз—Полчиште—Виталиште—Чатерна, у циљу да завлада положајима: Кучков Камен—Ђуров Камен—Чатерна са задатком да пребаце непријатеља преко Црне Реке и заузме мостове на њој. Напад I армије почиње у 9 часова оног дана кад II армија буде извршила пролом непријатељског фронта пред собом. Делови I армије према Соколу да нападају Соко једновременно кад и II армија.

Као што се из овог види терет операције пао је на српску војску.

Најзад, директива Врховне команде наређује: „да се у извршење ове директиве унесе сва интелигенција команданата и, у случају успеха, гони непријатељ до последњег даха људи и стоке“.

У свима припремама око извршења ове операције војвода Степа учествовао је свим својим бићем. Улажући своју интелигенцију, енергију и искуство, Војвода је предвиђао све до најмањих ситница. Не познавајући довољно квалитет француских дивизија, које су му стављене под команду а неповерљив према свему што лично није по-

знавао, Војвода је до педантности тражио прецизна наређења, те је при разради плана за битку, за коју је био свестан да носи највећу одговорност, долазило и до несугласица између њега и Врховне команде, које су на срећу увек ипак биле изглађене.

Најзад, кад је било дефинитивно одређено да напад почне 14 септембра, почела је тог дана у 6 часова артилериска припрема која је трајала 24 сата. Ужасна ураганска ватра 600 топова проламала је својом гриљавином ваздух, бугарска је артилерија с времена на време одговарала и наносила доста знатне губитке. Цео дан и целу ноћ трајала је артилериска ватра.

15 септембра у 6 часова почео је пешадиски напад. Позадње дивизије приближиле су се предњим на неколико стотина корака. Главну улогу овог дана имала је II армија која је са три дивизије у првој линији, 17 колонијалном, 122 француском и Шумадиском имала да преломи фронт, заузме прву линију ровова па онда француске дивизије да пропусте Југословенску и Тимочку дивизију које ће извршити напад на другу линију и продужити беспштедно гоњење. Шумадишка дивизија је одмах напала свој отсек Сушице—Камен и у дивном елану успела да постигне циљ који је имала — заузеће Ветерника. 17 колонијална дивизија напала је фронт Камен—Тестерасти Камен са циљем да заузме Кравицу—Кравички Камен и Борову Чуку, а 122 дивизија напала је фронт Тестерасти Камен—Соко, у циљу да завлада котом 1763: Добро Поље—Соко. Требало је да све три достигну циљеве у подне, па да се пропусте дивизије за гоњење. Али су 17 и 122

дивизија наишле на жилав отпор. Снажним противнападима и новим снагама Бугари укочише напад 17 и 122 дивизији, нанеше им осетне губитке и оставише их без резерви. Даље последице спречила је Шумадиска дивизија својим брзим успехом. Да би се помогло 17 и 122 дивизији око 16 часова уведени су у борбу делови Тимочке и Југословенске дивизије којима је око 18 часова успело да са француским дивизијама заузму оно што је било предвиђено. Само Соко се држао до 22 часа, када је и он заузет. Напори овог дана крунисани су успехом и српска је војска у борби од 24 часа на главном нападном правцу извршила пробој непријатељског фронта.

У току 16 септембра извршен је напад на другу линију непријатељског положаја Тополац—Козјак. Тимочка дивизија преко тешке дубодолине реке Пороја подилазила је Тополцу, а Југословенска је нападала Козјак који су Бугари очајно бранили, уводећи делове стратегиске резерве. Ипак око 20 часова она је подишла Козјаку.

Код I армије надирало се снажно. Моравска дивизија упућена је на Кучков Камен да помогне Југословенску, Дринска у центру наступала ка Градишници коју је заузела, а Дунавска упућена ка Разимбеју у бок непријатеља у луку Црне Реке. Операције српске војске овог дана биле су пресудне. Заузећем Тополца и Козјака на главном нападном правцу извршено је осигурање извршеног пробоја Солунског фронта. Тек овог дана охрабрене успесима српске војске, отпочеле су рад и садејство групе француско-грчких дивизија, група у долини Вардара заузела је Голо Брдо, а група у Пелагонији положај у луку Црне Реке.

17 септембра Тимочка осваја Тополац, затим Студену Воду и иде даље ка Блатцу. За њом наступа Шумадиска дивизија. Југословенска дивизија, помогнута Моравском из I армије заузима око 19 часова Кучков Камен. За њом наступа 17 колонијална дивизија.

I армија Моравском и за њом Дринском дивизијом наступа по заузећу Кучковог Камена ка Полчишту, а Дунавска у правцу Разимбеја. Коњичка дивизија у почетку наступа за Дунавском, а по паду Кучковог Камена изашла је испред Моравске ка Полчишту. Од овог тренутка настаје низ сјајних подвига који су нашу коњицу овенчали славом. Од 18 септембра обе српске армије узимају све већег маха и као клин се увлаче у створени расцеп бугарских снага. II армија по наређењу Врховне команде образује фронт ка Вардару, а I армија на север ка Црној Реци. Тимочка је узела Блатец и Конопиште спремна да се сјури Вардару у правцу Демир-Капије; Југословенска дивизија у сјајном замаху стиже до села Мрежинче, управљајући своје дејство према Кавадару.

I армија доспела је на Црну Реку, а коњичка дивизија се пробила у правцу села Врбовско и надире ка селу Возарцима.

19 септембра II армија снажно надире и доспева до линије Бошава—Барово. Бугари залажу све снаге да ово надирање зауставе, али без успеха. Страсна жудња за отаџбином носи наше војнике као на крилима и ништа их више не може да заустави. Сваки нови пук који Бугари тешком муком доведу и одмах баце у борбу, само да добију мало времена да могу да организују одбрану, као громом погођен буде смрвљен за најкраће време.

20 септембра II армија достиже линију Драховица—Барово Тимочком, а Југословенска дивизија је у енергичној борби на Дрчевишким положајима југо-источно од Кавадара. Из Возараца Коњичка дивизија муњевитом брзином заузима Кавадар. I армија са свима дивизијама у једној линији на левој обали Црне Реке држи положаје Праведник—Сама Бука—Вепрчани.

Завлачењем овако дубоко (преко 50 км.) у непријатељску позадину, српске су трупе биле у великој опасности, јер су могле бити и отсечене а и снабдевање је било веома тешко. Требало је одлучити: или да се продужи овако или да се стане и сачека излазак савезничких крила на висину фронта српске војске. Наша се Врховна команда одлучила да продужи операције још снажније. Ову одлуку је изнео на врло леп начин ђенерал Петар Пешић у „Времену“ од 28 јануара 1928 године називајући је „Историска ноћ на Буковику“. 21 септембра II армија избија на Вардар од Демир Капије до Градског и пресаца железничку пругу Скопље—Ћавђелија. I армија заузела је Дренску планину и угрожавала Прилеп и отступницу XI немачке армије преко линије Прилеп—Велес и Прилеп—Градско. Тек сада немачка и бугарска главна команда увиђају тежак положај XI немачке и I бугарске армије. И наредише опште повлачење. Концентрација свих и немачких и бугарских снага требало је да буде у зони Тетово—Скопље—Куманово—Пљачкавица, с тим да се повлачење изврши методично, како би се дало времена да дођу до Куманова предвиђена појачања: 9 аустроугарска и 217 и 219 немачка дивизија. Али нагли и снажни удари српских армија разбили су све немачко-бугарске наде и планове.

Од 22 септембра почиње гоњење или иско-ришћење победе до потпуног слома бугарске војске и њезине капитулације. Не губећи ни тренутка времена, пребацила се Тимочка дивизија код Демир Капије, а Југословенска делом код Градског а делом преко Црне Реке. 22 септембра II армија тежи да заузме гребен Серте планине, вододелнице између Вардара и Лакавице, на којој је непријатељ организовао одбрану. 24 септембра је уочено расуло код бугарске и немачка армије. Отпор ја спорадичан, слаб и неуређен. Тимочка дивизија подилази гребену Серте помогнута Југословенском и 17 Колонијалном дивизијом. Код I армије дивизије избијају на пут Прилеп—Велес. 25 септембра у беспошtedном гоњењу I армија наступа Велесу, а II армија по заузећу Серте врши гоњење ка Штипу, 26 септембра I армија прикупљена је код Велеса за напад, а II армија заузима Штип и избија на линију Пљачкавица—Трогорце—Балван. Овог дана Бугарска, побеђена и деморалисана, прибегава старом лукавству: дипломатским преговорима иза леђа својих савезника, — тајним преговорима у Солуну са командом Источне војске ради примирја. Главни јој је циљ: да се спасе што се спасти може и да не пусти српској војсци да пређе на Бугарску територију. 27 септембра српска војска имала је знатних успеха: I армија заузима Велес, а II армија Радовиште, Коњичка дивизија заузела је Кочане. 28 септембра I армија после борбе доспева на линију села Немањица—Брезница, а II армија је избила Тимочком дивизијом на гребен Пљачкавице, Југословенска и Коњичка дивизија заузеле су Грленске Положаје према Царевом Селу, а Шумадиска дивизија

је упућена на Осогову Планину. 29 септембра Бугари успевају да закључе примирје у Солуну са командом савезничке Источне војске, те је српској војсци као и свима осталим наређено да 30 у подне прекину операције. Тако су Бугари и по други пут дипломатским путем омели искоришћавање победе до краја и учинили оно исто што и 1913 године, када су били у истој ситуацији и видели српску и румунску војску на вратима Софије. Док се то вршило у Солуну, I армија заузела је варош Св. Николу на Овчем Пољу, а II армија Царево Село и Пљачкавицу. 30 септембра I армија заузела је Страцин и пресекла пут Куманово—Крива Паланка, Дринска дивизија стиже у село Војник на Пчињи, Дунавска код Куманова пала је на отступницу I бугарске армије код села Орашца. II армија сва је прикупљена на самој српско-бугарској граници, спремна за упад у Бугарску и пресецање јединог пута непријатељу долином Струме—Петрич—Џумаја—Дупница—Радомир—Софија. У подне овог дана армијама српске војске саопштено је наређење савезничких војскака ђенерала Франшеа д' Епереа о закљученом примирју. Самим тим бугарска војска као оружана сила била је уништена, њеном предајом Бугарска је избачена из Савеза Централних сила, а тим изласком Бугарске из Савеза била је приморана и Турска да положи оружје. Пораз Централних сила систематски се наставља.

Силно огорчење целокупне српске војске што је Бугарска тако пуштена некажњена делио је и војвода Степа, али није могао ништа, пошто је и он као и цела војска знао да од нас не зависи да ли ће се и на који начин поступати.

Даље операције II армије развијале су се према директиви Врховне команде за ослобођење Србије, тако да је већ 1 новембра углавном целокупна територија Југославије била ослобођена.

Војвода Степа ушао је у Чачак, где му је била породица, одмах иза претходнице, 30 октобра. Какав је морао изгледати састанак његов са својима, нарочито са унуцима, које је он волео истинском родитељском нежношћу, после пуне три године растанка, није потребно описивати. Али војвода Степа није имао времена и поред, можда, све жеље да им се дуго посвети. Широки фронт његове армије и потреба рада на много страна апсорбовали су све време Војводино, тако да готово није ни виђао своје унучиће по цео дан, већ би их гледао ноћу кад спавају, али зато срце му је било препуно и он се радо и први пут у свом животу јавно подавао тим осећајима.

Најзад, почетком месеца новембра све народности Аустро-Угарске по начелу самоопредељења одлучиле су своју судбину. Наша је Врховна команда наредила да армије пређу на територију бивше Аустро-Угарске.

У Хрватској и Словенији образована су посебна Народна већа и хрватска и словеначка војска. У Загреб и Љубљану послате су наше војне мисије ради одржавања везе с повереништвима Народне одбране. Поред свега, по тражењу Народног већа из Хрватске и Словеније, послати су поједини пукови српске војске да држе фронтове на Јадранском Мору код Сушака, на Алпима, западно од Љубљане и на Караванкама.

Војвода Степа послао је, на тражење Народне владе, команданта Тимочке бригаде, коме је фор-

мирао одред, у Сарајево, са задатком да тамо уведе и одржи ред. После слома Аустрије и растурања њених армија у целој Босни и Херцеговини овладало је тешко стање, које је у себи носило клице нереда и хаоса, те је појава првих српских трупа дочекана као прави спас.

На тражење Народног већа и Владе, Војвода се реши да дође у Сарајево. То је било 17 новембра. Из Чачка пошао је аутомобилом да путем преко Вардишта оде у Сарајево.

Војводу је народ свуда одушељено дочекивао, а нарочито у Сарајеву.

Још и данас, после двадесет година, није реткост да се у Сарајеву чују приче о том свечаном дочеку и оном неизгладивом упечатку и силном одушевљењу.

Прича се по Сарајеву, да је Војвода после дочека био одведен у дворац, у коме су биле спремне за њега нарочито резервисане одаје у којима су некад становали везири и доцније аустриски гувернери. Ушавши у раскош и сјај Војвода је рекао:

— Децо, децо, није то за мене. Пустите Ви мене да сам себи нађем собу у овој кући.

И изабрао је мале скромне собе у споредној згради, где је некад био харемлук великих турских везира и канцеларије гувернера. У својим успоменама Милан Ђуковић (Споменица војводе Степе Степановића) описао је свој први састанак са Војводом и свој први и последњи интервју, који је изашао у двадесет петом броју у Народном јединству од 27 новембра 1918 године.

„Знам да је код публике произвео праву сензацију. Свијет га је гутао и дуго и дуго пре-

причавао. Многи листови изван Сарајева прештампали су га, неки у цјелини, неки у изводу. На питање о поразу Бугара на Солунском фронту Војвода је рекао:

— Ја нисам био изненађен самим проломом фронта, јер сам тај продор очекивао. Мене су више изненадиле последице тог продора, јер сам очекивао јак бугарски отпор на свима тачкама. Међутим одмах после продора настао је такав неред и општа деморализација бугарске војске, да су поједини одреди II армије јурили напред, остављајући за собом безбројне заробљенике и огроман ратни плен.

Затим је Војвода заносно причао како кроз 4 године рата у трупaма II армије није било умора ни случаја клонулости, изузев носталгије за женом, дјецом и родним крајевима. Бугари су хтјели да изазову дефетизам и незадовољство у српској војсци бацајући у српске ровове разне летке и изнуђена писма родбине појединих војника, како им је под Бугарима и Аустријанцима добро, па нек дођу кући. У новинама по Србији најцрње се писало о положају савезника.

„Тако сам ја, рекао је Војвода, из тих новина сазнао да сам у Солуну осуђен на смрт, ради чега се моја породица до лудила уплашила“. Бугарској су пропаганди насјели појединци и дезертирали, што је ишчезавало према огромном броју бугарских дезертера.

Своју породицу затекао је Војвода, по повратку, у приличном стању, код таште, противно гласовима који су се проносили да они живе на слами у једној поткровници. Крајеви који су били под аустриском управом, рекао је Војвода, остали

су у релативно добром стању, док су Бугари све опљачкали и силили народ да побугаре презимена, јер да Срба више нема.

— Јесте ли очекивали да ћете без борбе ући у Босну?

— Не. Ја сам очекивао борбе на Дрини и зато су биле предузете потребне мере. Депутација Народног вијећа, која је позвала српску војску у Сарајево, мене је изненадила.

— Како мислите да ће се уредити наша нова држава?

— Ја нисам политичар, то је ствар владе и политичара. Држим, да ће се уређење извести на темељу Крфске декларације, али могу поуздано рећи да ће држава Срба, Хрвата и Словенаца бити основана на потпуно демократској основи где ће појединац бити потпуно заштићен, исто тако свака вероисповест и све племенске особине. Нарочито наглашујем, да Србија улази у ту државу без икаквих претензија на првенство, без икакве намере да води хегомонију“.

У Сарајеву Војвода је вршио своју дужност команданта II армиске области онако како је научио и како је целог века вршио. Али у месецу марту молио је Врховну команду да му одобри двомесечну поштеду од послова „ради опорављања код моје куће у Чачку.

Поштеду бих прекинуо ако би наступили важни послови, који би то захтевали“.

Здравље Војводино, које га је послужило све време, почело је да попушта. Истина, за све време ратова није ниједан дан био болестан, сем једно после подне, кад је у Лутри крај Солуна „откуњао од денге“.

Врховна команда одобрила му је поштеду од 11 марта и Војвода је 4 априла отишао у Чачак на опорављење. Но ту поштеду прекинуо је после месец и по дана и вратио се у Сарајево и примио дужност од свог заменика. Прекинуту поштеду понова је користио 4 јуна и 16 јуна понова се вратио у Сарајево и примио дужност од свог заменика.

Но разочаран развојем политичких прилика у Босни и Херцеговини и због извесних несугласица између њега и Босанско-херцеговачке народне владе, Војвода се почетком новембра 1919 године дефинитивно решио да се повуче на одмор, и зато је молио Врховну команду 2 новембра да га разреши од дужности команданта II армиске области.

Но „обзиром на општу ситуацију Врховни Командант жели, да Вашу смену одложите за један месец дана“, одговорила му је Врховна команда.

Стари дисциплиновани војник и послушан до самопрегоревања, нарочито према Врховном команданту, Војвода је одговорио:

„Повињујем се безусловно жељи Врховног команданта, али молим да се има у виду да ми је здравље тако поремећено, да са највећим напрезањем не могу да постигнем успехе у пословима, како сам навикао да отправљам, па ми то још погоршава стање“.

Најзад 12 новембра 1919 године изишао је указ којим се војвода Степа разрешава дужности команданта II армиске области и ставља на расположење Министру војске и морнарице.

Последње године

Тако је Војвода, после пуне 43 године активне официрске службе, завршио своју службу и отишао у Чачак на заслужени одмор.

За време те тако дуге службе, Војвода никад није био кажњен ни судски ни дисциплински, отсуствовао је свега неколико пута по неколико дана и био болестан, колико се зна, шест пута по мање од 10 дана. За време свих ратова од 1876, 1887/8, 1885, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917 и 1918 године није ниједан дан био болестан нити на отсуству.

За време мирнодопске службе био је 14 пута премештан, а са службом је био свега: у Београду 10 година и 10 месеци, у Крагујевцу 10 година и 8 месеци, у Ваљеву 7 година, у Пожези 11 месеци, у Зајечару 6 месеци и у Ужицу 5 месеци и најзад у Сарајеву 10 месеци, или свега 31 годину и 2 месеца, што значи да је у ратовима провео 11 година и 10 месеци.

Иако је био добар говорник и умео врло лепо и стилски и садржајно да пише, Војвода није никад ништа за јавност написао, па чак ни у стручним војним часописима.

У Чачку, у једној скромној, малој кући, коју је његова жена наследила од родитеља, у тишини

и самоћи, далеко од света и од догађаја, заузет мишљу о смрти зидањем своје гробнице, живео је војвода Степа са својом женом. Он је ту живео једним својим нарочитим животом. Неговао је цвеће, које је много волео, и чувао своје воћке. Собом је донео са Солунског фронта свој војнички сто на расклапање и своју столицу и лети би дуге часове проводио под ладњаком. Никоме није одлазио, није правио посете, нити примао. Али оне које је примао, примао је као прави старински домаћин, срдечно и гостољубиво.

„Никад нисам могао разумети тога човека, прича један поштовалац Војводин из Чачака. На улици ми никад није одговорио на поздрав. Чак и кад бих се потрудио, нарочито, да му свратим пажњу гласно га поздрављајући и скидајући капу дубоко до земље, он би пролазио не окрећући главе. Али кад би наишо каквим послом, било његовим или својим било општим, он би се, ако би се налазио у баштици окренуо на лупу вратница, лице би му се разведрило и примао би ме срдечно“.

Војвода Степа није био уопште болешљив човек, али је осећао да стари и да полако долази време смрти. Кад је почео побољевати, покојни д-р Драгомировић, наваљивао је на њега да се прегледа и лечи, али он то није хтео.

— Какав преглед, говорио би. Ја сам стар и дотрајавам. Вуче ме земља.

Док се одмарао у Чачку, Народна одбрана изабрала је Војводу за свога претседника. Радећи онако како је у војсци научио, он је у Народну одбрану унео нову активност, посао је кренуо напред и на све стране, широм Југославије, ницали

су нови пододбори. Војводу је радовао тај несечбични и патриотски рад Народне одбране и предао јој се свом душом. Али кад је почетком 1926 године приметио да се са извесне стране тежи да се и у Народну одбрану увуче политика, Војвода је решио да се повуче и поднео је оставку на претседништво. Узалуд је секретар Средишњег одбора одлазио по њега да дође на конгрес. Правдао се старошћу и слабошћу. Зато је месни одбор Народне одбране послао депутацију да моле Војводу да дође на конгрес. Више од два сата чланови депутације молили су и убеђивали Војводу, али на сву ту речитост Војвода је остао упоран: стар је, слаб је. Најзад депутација покуша и последње средство. Рекоше Војводи искрено и поштено и отворено, да знају да слабост и старост нису прави разлози за његово повлачење, већ да он не може да дозволи да се и у Народну одбрану, под његовим претседништвом, увлачи партизанство.

„Никад нећу заборавити, пише у Споменици војводе Степе, Велибор Јонић, орловски поглед којим нас је погледао. Заверисмо му се, сами од себе, да ни ми то нећемо дозволити, ма шта се десило. Војнички, кратко и суво, рекао је: Будите спремни, сутра у шест ујутро крећемо аутомобилом за Београд“.

И отишао је на конгрес. Сматрајући службу Народне одбране и у Народној одбрани највећом службом саме народу, Војвода је, кад су га једногласно изабрали за доживотног претседника Народне одбране, рекао:

„Из народа сам поникао; он ме је начинио овим што сам: морам се покоравати његовој вољи

и служити му до последњег даха“ — и примио се те дужности.

Рад у Народној одбрани Војвода је искрено волео, њему је посветио своје старе дане и у њега улагао сву топлину својих осећаја. Високо је ценио и придавао јој велики значај и моћан утицај.

А и Народна одбрана високо је ценила и поштовала свога претседника; у њему је гледала оличење наших народних најбољих и најлепших расних особина, а по смрти Војводиной у „Споменици Војводе Степе Степановића, изразила сву топлину, благодарност и поштовање овоме великом сину нашег народа.

Све време од повлачења из активне службе Војвода је био у Чачку. У Београд је долазио само кад је морао. У прво време он се одмарао посвећујући своје време највише својој породици, нарочито унуцима, својој башти и пословима Народне одбране. Ретко је примао пролазнике и оне који су, нарочито у прво време, долазили да га интервјуишу. Али кад би кога примио, највећа почаст коју је могао да учини, била је да лично госта послужи слатким и кавом. За њега би било скрнављење „лепог народног обичаја“, кад би допустио да то уради војник или служавка, па чак и његова домаћица.

До побожности био је одан Краљу и Његовом Дому. Краљ Александар високо је ценио Војводине особине и лично га волео. Никад, пролазећи у својим честим путовањима кроз Чачак, не би пропустио прилику да не посети и обиђе свога „Драгог Војводу“ и да се поразговара са њиме, често и дуже време.

Кад би Војвода пошао да прими слатко или каву, којима је увек лично послуживао Њ. В.

Краља, и кад би га Краљ задржавао и одвраћао од тога, тако би га жалосно погледао и молио да му допусти ту част, да је Краљ увек морао да пристане. Ако је ко ма и највећу жртву тражио од Војводе, само је требало да каже да је то тражио Краљ и онда би само рекао: „Е, онда добро“ и ствар је била уређена.

„Најрадоснији његов дан заиста је био онај, пише ђенерал Јеша Дамјановић у Споменици, и о томе је увек с усхићењем говорио, кад му је саопштен церемонијал крштења ондашњег престолонаследника и данашњег краља Петра II, у октобру 1923 године, по коме је он имао да унесе Престолонаследника у Дворски храм приликом крштења. Он је био очевидно сав срећан, не само за ту част, но као и деда и отац, а и због оне љубави коју је осећао нарочито и уопште према деци.

Краљ је Војводу добро познавао и знао све његове и врлине и мане и често га је занимало да мало пецне Војводу и изазове га. Једном, приликом једне посете у Чачку, разговарајући са Војводом, Краљ му рече, како је особењак, јер се повукао у Чачак и живи као пустињак.

„Какав особењак, Величанство, одговорио је. Не плаћам кирију, зато живим у Чачку. Какав пустињак, живим мирно као сваки поштен човек, а у Београду то не бих могао“.

Све до 1924 године Војвода је живео скромно, повучено и нечујно у Чачку.

Августа 1924 године почео је да мисли да себи подигне вечну кућу. Неколико пута шетао је по гробљу чачанском тражећи „згодно место“ и нарочито место са кога је леп „поглед и ви-

дик“. Место које се њему свидело било је узето, зато се Војвода споразумео са г. Јанићијем И. Ђорђевићем касапином из Чачка да му овај уступи то место.

За време док се гробница зидала и доцније кад је била готова, Војвода је често одлазио на гробље, седео на клупи и посматрао Чачак и високе планине у правцу севера. Када је гробница већ била готова, каменорезац је на стубове оgrade написао знаменита места Војводиних победа. Војвода се врло љутио на ово, али је било доцкан.

Већ од 1928 године Војвода је почео побољевати. Болест је трајала дуго, читавих осам месеци без престанка. Она је дошла са старошћу као последица ратних напора. Није хтео да се лечи, ма да га је болест и раније већ сналазила, или ако би се и лечио, лечио се само народним лековима. Краљ кад је чуо да је болестан дошао је лично и понудио Војводи да дође у Београд ради лечења, али је Војвода то са благодарношћу одбио. Болест се постепено ширила, док најзад није узела маха, те је Војвода морао дапусти породици и прибегне лекарима за помоћ. Али је било тешко спречити њен ток, а она се неосетно појачавала, црпила снагу Војводину, који је био иначе пун и јак човек, да га на крају изнури и исцрпи веома. Пред крај живота Војвода се није могао више мицати. Био је прикован за постељу и осећао се сасвим малаксао. Уочи дана смрти Војводи је било толико позлило, да су лекари били изгубили наду да ће се још дуже одржати у животу. Био је стално у бунилу и стомак му никакву храну није више примао. Стање је било све горе и сутрадан наступила је агонија. У јед-

ном тренутку видело се да хоће нешто да каже. Покушавао је да дигне руку према прозору. У соби настаде тајац, сви су хтели да чују Војводину последњу поруку. Напрегнувши сву своју снагу Војвода својим ситним и слабачким гласом поручи:

— Полазите напред!

У 10.30 часова увече на дан 27 априла 1929 године Војвода испусти своју душу.

Војвода је пре смрти припремио све што је било потребно за сахрану. Одредио је походну униформу која ће му се обући, и одабрао ордење које ће собом понети. Од своје скромне плате заштедео је колико је мислио да ће требати за погреб. Пред свој крај позвао је своју жену и предао јој два замотуљка са новцем: један за свој погреб, а други за њу и њен даљи живот. Жалост која је обузела целу земљу поводом Војводине смрти била је искрена и дубока.

На дан 29 априла у 8 часова ујутру тело покојног Војводе пренето је у Чачанску цркву. Поред ковчега дању и ноћу била је почасна стража од Сокола и старих четника. На поклопцу ковчега била је сабља која му је била особито драга, јер је била поклон официра 6 пешадиског пука, из 1898 године.

На дан сахране још рано ујутру почели су стизати сељаци из околине у гомилама, да се поклоне мртвом Војводи.

Погреб је био заказан за 2 сата по подне. Маса света скупљена по улицама и око цркве чекала је долазак Краљев који је био заказан. У 2 сата Краљ је стигао аутомобилом и отишао право у цркву. Пошто се поклонио Војводином

телу, Краљ је отстојао опело недалеко од породице. После опела, које је служио патријарх Димитрије, са великим бројем Владика и свештеника, одржао је говор Патријарх, па су ђенерали изнели ковчег пред цркву. Ту је Министар војске и морнарице ђенерал Стеван Хацић одржао говор о каријери и заслугама војводиним и опростио се у име војске и морнарице. Ковчег су подигли ђенерали на лафет и спровод је кренуо ка гробљу и гробници Војводиној. За породицом иза ковчега ишао је Краљ, који је Војводу допратио пешице до самог гробља. Око 10.000 душа, са великим бројем најзнатнијих наших људи и највиших официра, великим бројем депутација и личних поштовалаца испратили су Војводу до вечне куће. Над поворком летела је једна ескадрила од 10 авиона. Поворка је била читав километар дугачка и требало јој је читав сат да стигне до гробља. Око 100 венаца носили су униформисани носачи. Кад је око 4 сата поворка стигла до гробнице, свештеник је прочита заупокојну молитву, па се Краљ опростио са Војводином породицом и одвезао се аутомобилом натраг. Над отвореном гробницом изређало се дванаест говорника, који су се у име својих организација са Војводом опростили. Говоре је завршио епископ жички Јеврем, рођени брат војводе Бојовића.

После говора епископова Војводино тело спустили су у гробницу официри уз почасну паљбу једне чете и једне батерије и плач и сузе присутног света и родбине.

* * *

Војвода Степа, по свом животу, раду и делима која је за собом оставио, један је од оних

људи, у којима се инкарнира индивидуалност читавог једног народа, његов колективни дух, његова расна снага, његове врлине и способности за виши живот и велика стварања. У њему је оличење нашег народа као ратника и војника са свима особинама и вредностима, које су га у данима борби за независност, ослобођење и уједињење онako носиле и најзад довеле до остварења вековних идеала.

По спољашности Војвода је био типичан наш човек из народа, претсавник наше младе расе. Малог раста, широких рамена, снажне структуре и развијених мускула. На кратком и снажном врату прилично велика глава, увек кратко ошишине косе, са ситним плавим проницљивим очима, високим умним челом, меснатим и широким носом, густим брковима над правилним и не великим устима и широком округлом обријаном брадом.

Правог држања, одмерених покрета, увек погледом напред и изнад висине очију, изгледало је да ништа и никог не види, међутим све је видео и запазио, ма да се често правио да не види.

У својој струци један од најспремнијих, имао је потпуно пречишћене појмове о свима питањима, како војничким, тако и осталим. Веома начитан и пун искуства, претстављао је човека који је све што је знао дубоко промислио и створио сопствено мишљење.

Ретко честит и поштен човек, чврста карактера, прецизан и у мишљењу и у наређењима, смишљен и пажљив, потпуно сигуран у одлукама и сталан у извршењу до упорности.

Велика ћуталица, живео је својим унутрашњим животом, размишљајући о свима стварима и про-

блемима, а све своје слободно време проводио је повучен у самога себе или у кругу породице. Друштво није волео и пре би се могло рећи да га је избегавао. Није правио пријатељства, нити их је кадгод имао, био је сам себи довољан. Све своје муке преживљавао је сам, највећим делом у својим дугим шетњама ван вароши или по јавним парковима и то увек сам и увек на истим стазама, истим темпом кретања и у исто време, док га радозналци не би својим присуством отерали на другу усамљену стазу. Кад се одмарао, седао је увек на исту клупу, заклоњену од радозналих очију публике, проводио исти број минута у размишљању о одатле враћао се истим одмереним кораком и истим путем као и прошлог дана.

Према породици био је веома осетљив као ретко ко, али је то крио у самом себи, да му то ни рођена деца нису могла опазити.

У служби је био, од првог дана па до краја своје дуге каријере, војник од главе до пете, тачан као сат, марљив, педантан и до скрупула поштен. На службу је гледао као на светињу и сваку неисправност, нетачност, повреду дисциплине, а нарочито сваку злоупотребу и користољубље гонио без милости. Према потчињеним био је врло строг али апостолски праведан. Није правио разлику између редова и потчињеног му ђенерала. Од сваког је тражио своје и према сваком био подједнако строг и правичан. На рапорту је увек био поред војника који је погрешно и његов старешина, сваки је добио своје, војник што је погрешно а старешина што га није контролисао, Зато је у његовој команди увек било дисциплине реда и исправности у сваком погледу.

У рату на бојишту био је хладан, миран и храбар и улазио у зону ватре кад год је било потребно; никад се њему није могла приметити нервозност.

Војвода Степа био је веома начитан и био је несумњиво најверзиранији војник у нашој књижевности. Волео је стихове Ђуре Јакшића и многе је знао напамет. Народне песме знао је све. Одлично је познавао и нашу и светску литературу. Радо је читао Гетеа.

Отаџбина му је била изнад свега, свој дубоки патриотизам увек је изражавао и приликом повлачења из земље 1915 године није хтео ни прстом да макне да породицу извуче.

До побожности је био одан Краљу и Краљевском дому.

У храни био је готово вегетеријанац. Месо је ретко кад јео, од пића, кад је био у вароши, покатакд је пио чашу пива, а редовно је пио само шилер — закишељену воду, али право вино никад.

Умео је да процени људе, њихове добре и рђаве особине и кад је једном о некоме донео свој суд, нико га више није могао изменити.

Никад није желео популарност, нити у својој служби тежио да постане популаран. Шта ће ко о њему и његовом раду мислити и рећи било му је сасвим свеједно. Зато код њега никад новинари нису могли продрети, он њих није волео, нити им је кадгод хтео штогод о себи и свом раду дати. Зато је и био можда најпопуларнији војник наше нове историје, што се нарочито види по томе што се и данас још препричавају небројене анегдоте везане за његов живот и рад. Лаж и притворство не само што није трпео, него их није могао да поднесе.

Као сељачко дете, који је сам себи крчио пут и својом умном главом себе подигао до висине великог војсковиђе, Војвода је целог свог века очувао љубав према народу и свему што је народно. Волео је народни језик и народне речи, народну песму, народну мелодију и народно одело. Иако сам није ни певао ни свирао, волео је да слуша доброг певача и свирача. Волео је народне обичаје и чувао их међу својима до краја живота, нарочито божићне. Волео је прост народ наш и наша села и народни живот. Кад је као млад официр ишао у село, облачио је народно одело. Доцније је своје кћери радо облачио у народну ношњу. Волео је народне шаре наше и народне умотворине сваке врсте, освртао се на њих и често говорио о њима, потстичући и друге да им открију лепоту. Као мало ко познавао је душу народа и умео да то искористи.

О нашем народу имао је високо мишљење, веровао у његову снагу, у његову истрајност, ценио његове душевне особине.

Био је побожан човек, онако српски побожан; знао је литургију напамет и многе црквене песме. Волео је црквени церемонијал, нарочито онај у вези са Ускрсом и страсном недељом. Велики петак био је дан када је неизоставно одлазио у цркву, иначе није у цркву много одлазио. Као командант увек се причешћивао са војницима. У најкритичнијим моментима повлачио се у своју собу на молитву.

Био је добар говорник и још бољи предавач. Умео је да се унесе у ствар, да повуче друге за собом, да оживи догађаје, да буде учитељ. Нарочито је волео нашу народну и ратну историју.

Волео је природу, цвеће, животиње. На солунском фронту из забаве неговао је пернату живину лично, а иначе све друге животиње волео је, коња свога нарочито.

У политику ван војске Војвода се није мешао ни пре ни после рата; али је политички живот и развој политичких и племенских прилика по уједињењу пратио са живим интересовањем, о свима важнијим питањима јавног живота и водећим политичким људима имао је израђен здрав суд као мало ко од наших војника. Као ретко ко уопште, већ од првог дана нашег уједињења Војвода је уочио да ће име и вера играти једну од важних улога у нашем будућем заједничком животу, па је у свима приликама говорио и радио на томе да се међу свима нашим племенима створе љубав и слога поручујући им, као што је у свом говору претседнику општине Сарајевске на поздравни говор при предаји дипломе почасног грађанина рекао: „Нека вас име једне од другога никада не отуђи, јер сте ви крв једне крви и кост једне кости; нека вас вера не разједини, јер је само један Бог“.

За све који су учествовали у ратовима, било под његовом директном командом или не, војвода Степа био ја најизразитији претставник храбрости и одважности нашега народа — он је био војсковођа чије је име много значило.

Садржај

	Стр.
<i>Порекло и дејинство</i>	7
<i>Школовање</i>	15
<i>Војничка служба</i>	22
<i>Рајови за независност</i>	29
<i>Продужење службе</i>	42
<i>Српско-бугарски рај 1885/6</i>	49
<i>Командовање</i>	84
<i>Рајови за Уједињење</i>	111
Рат 1912	111
Рат 1913	120
Рат 1914—1918	124
<i>Ослобођење ошацине</i>	149
<i>Последње године</i>	163

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

ПО 929

БЕЛИЋ Е.

Степа Степановић

ЛЕКОВИЋ

000008306

COBISS